

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

(ठाणे जिल्हा वाचनालय)

वाचनालय / संदर्भ / नोंपाडा

१२२ = १८८७

विष्णु गणेश पटवर्धन

ठाणे यांचे चरित्र

१८८७
चरित्र

~~11/2/12~~

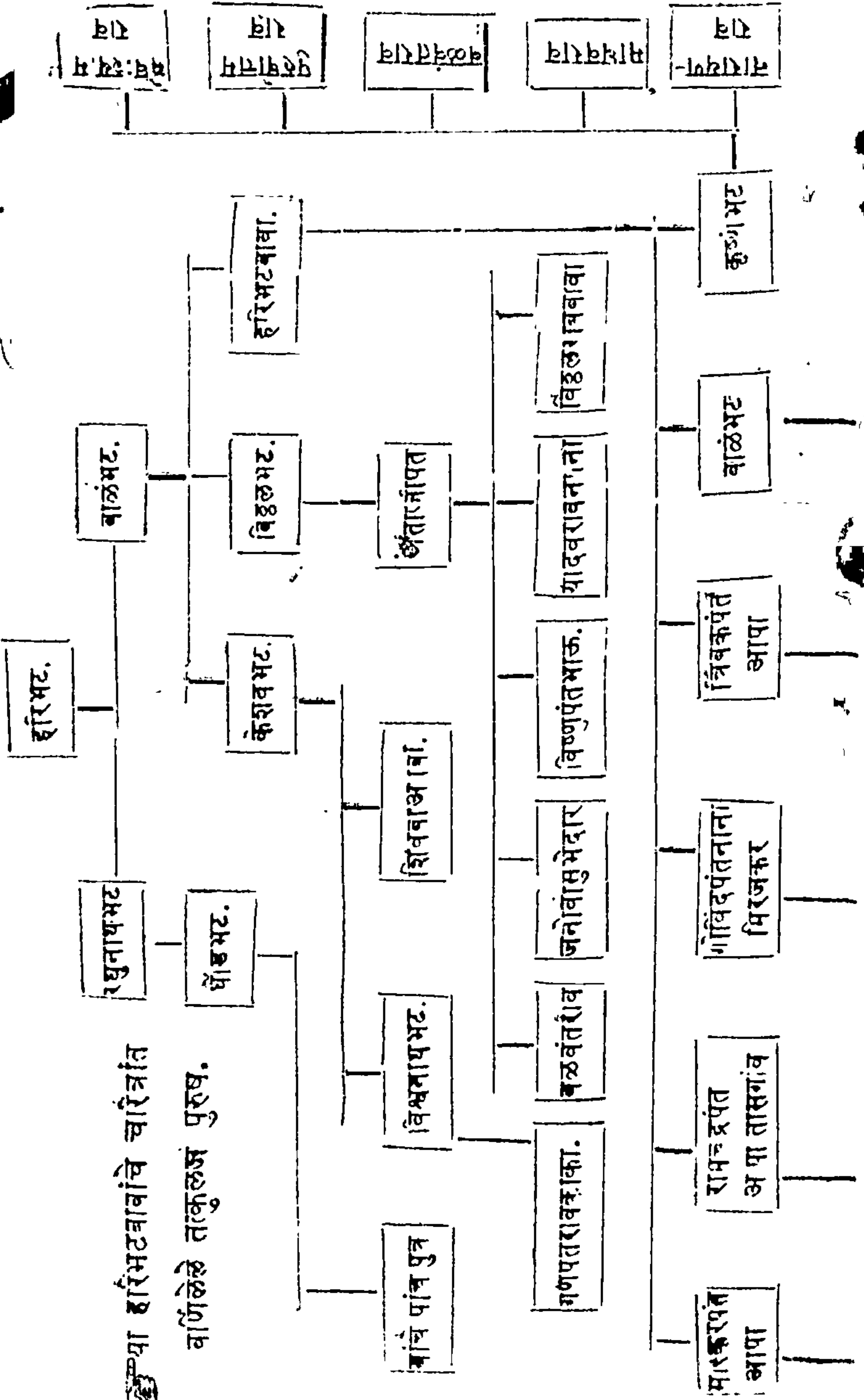
2

2

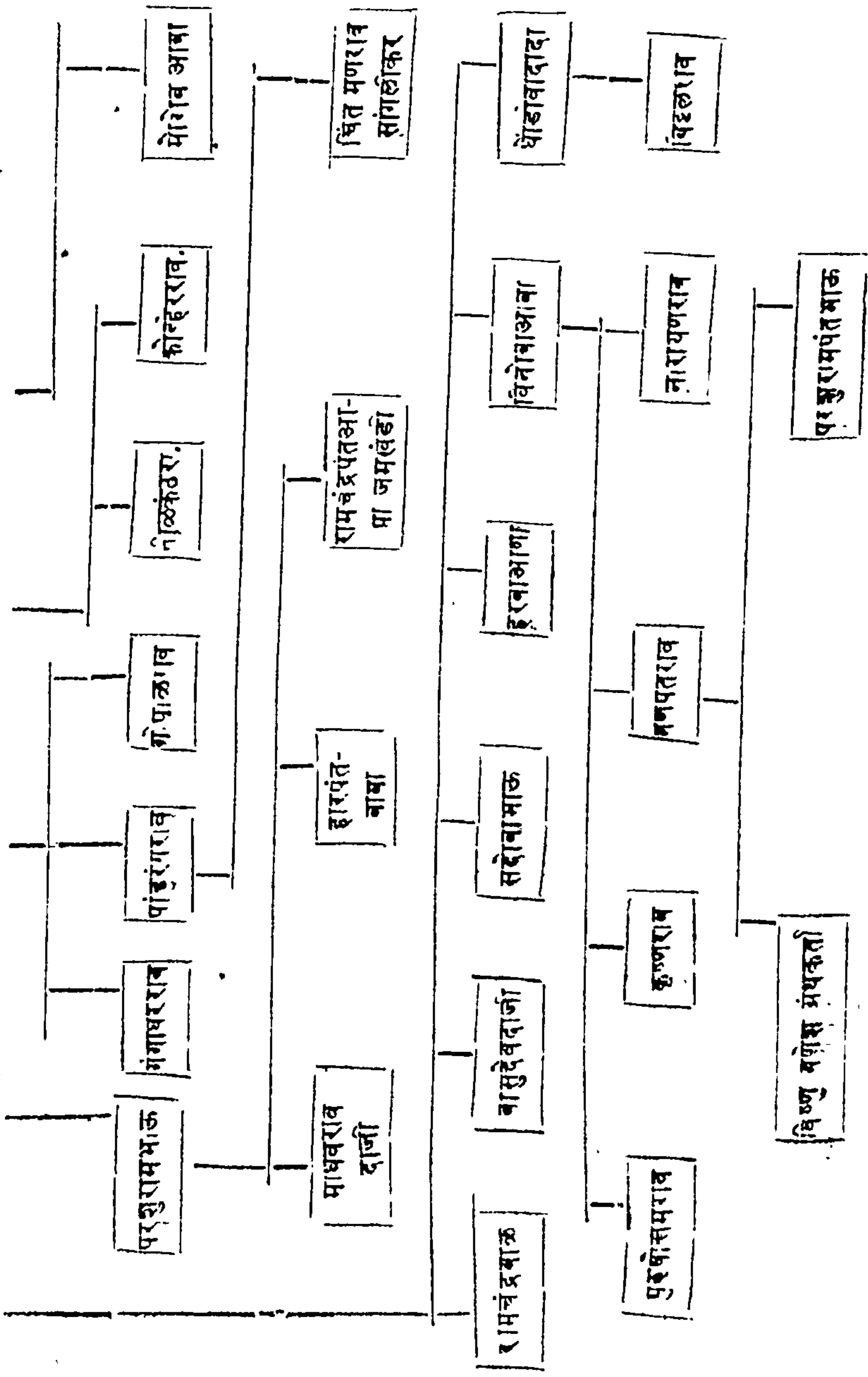

१. स्वर्धन वंशवृक्ष.

हृदया हरिभटवांचे चरित्रांत
वर्णिलेले तत्कूलजं पुरुष.

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

॥ श्रीकरंजेश्वर्यैनमः ॥

॥ श्रीगुरुभ्योनमः ॥

परमसत्पुरुषाय तीव्रतरतपोबललब्ध ब्रह्मणस्पति
वराय वैराग्यसंपत्संपन्नायानंदरूपाय
पटवर्धन कुलकूटस्थाय हरिभटाय

तसेंच अन्य सत्पुर्षांस व साधुसंतांस व गुरुजनांस वंदन करून
महाराष्ट्रीय इतिहासज्ञांस व साधुचरित्रप्रिय जनांस व
हरिभटवावांचे वंशीयास हा यथामाते लिहिलेला
ग्रंथ आदरपूर्वक साविनय अर्पण
केला असे.

मुक्काम मिरज,
ता. १ जानेवारी १८९७.

ग्रंथकर्ता.

प्रस्तावना.

महाराष्ट्रातील सुप्रसिद्ध पटवर्धनवंश- जो पेशवाईत एक

शतकपर्यंत दक्षिणेस स्वराज्याचा मुख्य आधारस्तंभ होता, व ज्या वजा मध्ये भास्करपंतआपा, रामचंद्रपंतआपा, विठ्ठलरावबाबा, विनोबाआबा. यांच्यासारखे वीरपुरुष होऊन गेले, व परशुरामभाऊसारखे जगद्विख्यात युत्सही निपजले, अशा या वंशाचे हरिभटबाबा, या चरित्राचे मुख्य नायक जे हरिभट कोतवडेकर यांचे नातु, ते या पटवर्धन वंशाचे मूळ पुरुष होत. हे गृहस्थ मोठे थोर पुरुष असून गजाननभक्त असत. हे नेहमी गजाननाचे पूजादिअर्चनामध्ये रत असून यांनी आपले सर्व आयुष्यपरमार्थ साधनांमध् घालविले व त्यांतच असंख्य जनांवर उपकार करून स्वामिसेवा व त्याचप्रमाणे देशसेवाही साधून आपल्या वयाच्या ९३ व्या वर्षी ह्यणजे शके १६७२ त स्वानंदास गेले. त्याचे हे पुढील वंशीय इतक्या वैभवास चढून त्यांच्या हातून स्वदेशोन्नत्यर्थ येवढा मोठा कार्यभाग साधला हे ह्या सत्पुरुषाच्या आशीर्वादाचे फळ व त्यांनी आराधित गजाननाचीच कृपा समजली पाहिजे. अशा थोर पुरुषांचे साद्यंत चरित्र ऐतिहासिक व भक्तिभावदृष्ट्या असणे किती आवश्यक? असे मनांत आणून, व इतरत्र ते उपलब्ध नसल्यामुळे, हा लहानसा ग्रंथ वाचकांस सादर केला आहे. मी तद्वंशीय असल्यामुळे त्यांच्या विषयी वाडवाडिलांपासून जी माहिती मला मिळाली व घ्राण्युष्ये तत्संबंधी जे कागदपत्र उपलब्ध होते त्यांचा उपयोग करून हे चरित्र लिहिले आहे. यांत जे प्रमाद किंवा चुका झाल्या असतील त्यांची क्षमा करून या महान् सत्पुरुषाच्या चरित्रातील कथाभाग गुणग्राहक वाचकांनी घ्यावा ही ग्रंथकर्त्याची प्रार्थना आहे.

॥ ज्याच्या तीव्र तपोबले कहनिया श्रीमोरयातोषले ॥

॥ ज्याच्या सच्चरितामृता पिउनिया संतप्त संतोषले ॥

॥ त्या कौंडिण्यकुलावतंस हरिचे चारित्र जे वर्णिले ॥

॥ त्यांचे अधियुगीं समर्पुनिच ते म्या आदरे वंदिले ॥ १ ॥

मिरज,
ता. १ जानेवारी १८९७.

विष्णु गणेश पटवर्धन,
ग्रंथकर्ता.

अनुक्रमणिका.

भाग.	विषय.	पृष्ठ.
भाग १	हरिभट्टबाबांचा जन्म, श्रीगणेशसेवा व साक्षात्कार व विवाह आणि लोकप्रसिद्धी १	१
भाग २	बाबा कोतवड्यास आले, श्रीकरंजेश्वरीची आराधना व साक्षात्कार सावकाराचें गलबत त्यांचे प्रसादें मिळाले, त्यांच्या वडिलाचा काल, व त्यांस संतति ४	४
भाग ३	कोंकणांतील तीर्थयात्रा, ह्यापणगांवी नारायणरावाचा व्रतबंध, त्यास घोरपडे यांचा आश्रय, व त्याची करवीर सरकारांत मान्यता १०	१०
भाग ४	बाबांच्या मुख्य शिष्यांचीं नांवे व मुलांचे विवाह व त्रिविक्रहरीस अक्कलकोटकर यांजपाशीं टोविले व नारायणरावास पुत्र व्हावा ह्यापुन व्यंकटेशगिरीस अनुष्ठानास गेले १६	१६
भाग ५	कुरुंदवाड कसें मिळाले. बाबा मयूरेश्वराचे दर्शनास जातात, गणेशवाडीची वसाहत, श्रीमंताचे कन्येचा विवाह नारायणरावाचे पुत्राबरोबर बाबांचे आज्ञेवरून २४	२४
भाग ६	बाबांची त्रिस्थळी व काशीयात्रा रामचंद्रहरी गोविंदहरी यांचे वैभव कृष्णभट व बाळभट यांच्या पुत्रांची हकीकत ३२	३२
भाग ७	भास्करहरीची हकीकत, व त्यांचे वैभव सावनूरचे बंड, बाळाजी बाजीरावांचा मृत्यु भास्करहरी चाकरीवरून दूर झाले व त्यांच्या मुलांचीं नांवे ४४	४४
भाग ८	परशुरामभाऊचा पराक्रम हैदर व टिपू यांचा पराभव धारवाडचा किल्ला घेतला आणि खड्यांची रुढाई.... ५६	५६
भाग ९	चतुरसिंगाचे बंड परशुरामभाऊची कोल्हापूरकरावर स्वारी व त्याचा मृत्यु आणि एकोप्याची कांहीं उदाहरणे.... ६७	६७
भाग १०	शेवटची तीर्थयात्रा व सन्यासाश्रमग्रहण व हरिबाबा स्वानंदपुरीस गेले ७९	७९

हरिभटवावा पटवर्धन यांचे चरित्र

भाग १.

रघुनाथ

प्रांत रत्नागिरी, कसबे कोतवडे, येथील खेत सहस्रपुत्रे यांची उपाध्येपणाची वृत्ती संपादन केलेले हरिभट पटवर्धन यांस दोन पुत्र- पाहिले बाळभट व दुसरे रघुनाथभट. पाहिल्यास तीन पुत्र- वडील हरिभट, दुसरे विठ्ठलभट व तिसरे केशवभट. आणि दुसऱ्यास एक पुत्र भोंडभट यांस पुत्र पांच. ते भोंडभट पुत्रांसह शिळ या नांवाचे गांवी जाऊन राहिले, सव्व त्यांस शिळकर पटवर्धन ह्मणू लागले. पाहिले बाळभट यांचे वडील पुत्र हरिभट यांसच कोणी हरभट असेही ह्मणत. हे मिरज सांगळी वगैरे येथील पटवर्धन जाहगरिदारांचे मुळ पुरुष होत. यांचे जन्म सुमारे शके १५७७ ह्मणजे सन १६५९ त झाले असावे. हे वेदशास्त्रांचा अभ्यास केलेले असून, वयास सुमारे ३० वर्षे झाली तथापि गरीबीमुळे लग्न वगैरे सुखास पात्र होईनात, ह्मणून त्यांची मातुश्री व वडील वगैरे फार कष्टी झाले. हे त्या हरिभटजींनी पाहून वाडिलांस विनांति केली की, आम्ही भक्तवत्सल सकलाभीष्टसुखदाता जो श्री गजानन त्याची सेवा केली नाही करितां या दारिद्र्यदुःखाने प्रस्त झालो. यास्तव जर आपण मला श्री गणेशाची सेवा करण्यास आज्ञा द्याल तर मी प्रवालक्षेत्री ह्मणजे पुढे येथे जाऊन सेवा केल्याने तो दयाळु गजवदन मला आपले दासवर्गांत मिळवील. तें केलून आम्ही सकलाभीष्ट सुखास पात्र होऊं. अशी पित्यास विनांति करून त्यांची आशीर्वचनपूर्वक आज्ञा घेऊन नंतर आपली कुलदेवता श्रीकरंजेश्वरी ईस व मातापित्यांस वंदन करून श्री गणेशसेवनार्थ मोठ्या भक्तीने ते घरांतून निघाले.

ते पुढ्यास आले तेथे राहून प्रतिदिवशीं प्रातःकाळीं नित्यकर्म आठपून श्री गणेशाचे वैदिक, तांत्रिक, मंत्र, पूजन, स्तवन, सहस्रनाम-

पाठादि अनुष्ठानपद्धतीप्रमाणें तीव्र नियमानें आराधना सायंकाळपर्यंत करून रात्रौ भोजन करीत. याप्रमाणें चार वर्षे पूर्ण होत आलीं, तरी प्रभूचा साक्षात्कार नसल्यामुळे विशेष नियमादि कर्म करावें असें मनीं आणून तीव्रतरवाड नियमादिपूर्वक जपादि कर्म करून अन्नाचा त्याग, मात्र रात्रौ फलादि भक्षण करून दोन वर्षे पूर्ण घालविलीं. तथापि प्रभूची कृपादृष्टि नसल्यामुळे बहुत श्रमी होऊन मनांत विचार करितात, कीं मी ईश्वराचा बहुत अपराधी असेन ह्मणूनच कृपेस पात्र झालों नाहीं. आतां हे अपराधी शरीर श्रोत्रे चरणसेवेनें नाहींसें करावें, अथवा प्रसादलाभ तरी व्हावा. असा निश्चय करून प्रतिदिवशीं प्रातःकाळीं नित्यकर्म झाल्यावर एका पायावर उभे राहून दोन दोन प्रहर स्थिर मनानें नासाग्र-दृष्टि ठेवून ध्यान करीत, जपादिकर्म झाल्यावर पूजन स्तवनादिकर्म करीत. सायंकाळ झाला ह्मणजे नित्यकर्म करून दुर्वारसपान करीत. केव्हां केव्हां स्वल्प फलादि भक्षण करून श्रीगणेशस्मरण करीत करीत जी स्वल्प निद्रा येईल तितक्यानेच तृप्त होऊन पुनः प्रातःकाळीं नित्याप्रमाणें क्रमानें कर्म करीत. असें सदाचरण प्रत्यहीं उत्तरोत्तर प्रेमाधिक्यानें करीत, हे सर्वांनीं पाहून ते फार विस्मय करीत आणि ह्मणत कीं, ह्या कालियुगांत हा कोणां पूर्व युगांतील गृत्समदभ्रुशुंड्यादि ऋषींच अव-तरून श्रीगणेशध्यान स्तवनादि महिमा अज्ञ जनांस दाखवावा ह्मणून आला असावा असें वाटतें. तसेंच शम दमादि साधनपूर्वक तीव्रतर तप चालू असल्यामुळे सर्व भात्रिक लोक फुरसत पाहून त्यांशीं भाषण व पूजन आणि इष्ट वस्तूंचें अर्पण करण्याधिषयीं तत्पर असत. तथापि त्यांस प्रभुसेवेखेरीज कांहींच आवडत नसे. त्यानंतर केव्हां केव्हां सगुण सुरूप शुंडादंडसंपन्न दर्शनाभास होऊं लागल्यामुळे आनंदावस्थेंत निमग्न असल्यानें महायोग्याप्रमाणें त्यांची वागणूक दिसू लागली. असा स्वल्प काल गेल्यावर श्रीगणेश स्वप्नांत प्रकट होऊन आज्ञा करिते झाले कीं, तूं शेंडे या उपनांवाचे देवाकडील पुराणिक, यथे राहणारे, यांच्या कान्येशीं लग्न करून ध्यावें; त्यांसही मीं हे सांगितले आहे. ही आज्ञा श्रवण करून हरियुवा जागे झाले आणि मनांत विचार करूं लागले कीं, मला प्राप्त झा-

लेल्या सुखापेक्षां स्त्रीपुत्रादि सुख क्षणिक, करितां त्यांस धिःक्कार असो. प्रभु मला अनेक सुखांचा आभास दाखवून स्वानंदमुख देणार नाहींत काय? ही शंका घेऊन किंचित् खिन्न होऊन अनेक प्रकारें प्रभूचें स्तवन करित्ते झाले तें असें हे भक्तवत्सला, हे क्षिप्रप्रसादना, हे दयाघना, मला जन्ममरण-जनित दुःखापासून मुक्त करावें. अशी अनेक प्रकारें सविनय प्रार्थना करून पुनः प्रातःकाळीं प्रतिदिवसाप्रमाणें जपादि कर्म चालू केलें. तेचदिवशीं रात्रीं शेंडे पुराणिक यांस स्वप्नांत. तूं आपल्या कन्येचा हरिवुवा पटवर्धन जो माझी सेवा करीत आहे त्याशीं विवाह करून घावा, अशी आज्ञा होत्यांच पुराणिक जागृत होऊन विचार करितात कीं, ही श्रीची आज्ञा किंवा वातादि दोषांमुळे असें स्वप्न पडलें असावें? असा विचार मनांत आणून किंचित् घोटाळ्यांत पडले व त्या गोष्टीचा विचार न करितां तसेंच नित्यकर्म ह्मणजे श्रीगणेशसेवा करूं लागले. पुढें थोड्याच दिवसांत श्रीगणेशांनीं पुराणिकाचे स्वप्नांत प्रकट होऊन एक नारळ हातीं देऊन सांगितलें कीं, हा नारळ आणि तुझी कन्या हरिवुवा पटवर्धन यांस दे. अशी आज्ञा झाल्यानंतर पुराणिक जागे होऊन पाहतात तो नारळ हातीं आहे? तो अत्यादरें घेऊन, प्रभूची आज्ञा मोडल्याचे भयानें मोठ्या त्वरेनें आपले इष्टमित्रांस सर्व मजकूर निवेदन केला. तो इकडे त्याच रात्रीं हरिवुवांस उपास्य मूर्तीच्या आकारानें श्रीनीं दर्शन देऊन आज्ञा केली कीं, स्त्रीपुत्रादिलाभार्थ जें कर्म केलेंस त्या कर्माच्या लाभाचा आर्धी उपयोग कर, नंतर वैराग्यादि संपत्तीनें आश्रमांतर होऊन अंती स्वानंदसुखलाभातें पावशील. असा वर देऊन श्रीगणेश गुप्त झाले. मग हरिभटवावा जागे होऊन उपास्यदेवतादर्शनलाभ झाल्यानें अत्यानंदांत मग्न होऊन गेले. नंतर कांहीं काल गेल्यावर श्रीवरद गणेशाचे आज्ञाभंगभयास्तव लग्न करून घेण्याचा विचार करितात तो शेंडे पुराणिक येऊन वंदन करून हरिभटवावांस आपणांस जाहलेली श्रीची आज्ञा व दिलेल्या नारळ पुढें ठेवून ह्मणतात, आज आपण धन्यधन्य आहां. मी आपणांस श्रीच्या आज्ञेप्रमाणें कन्या अर्पण करणार, तें आपण मान्य केलें पाहिजे.

याप्रमाणें हरिभटवावांस व त्यांचे मातापिता बंधुवर्गांस कळवून सर्वांसह सुमुहूर्तावर कन्यादान केलें. त्यावेळीं हरिभटवावांवर मोठ्या तपाच्या प्रभावे करून श्री गणेशकृपा जाहलेली कर्णोपकर्णीं सर्वांनीं श्रुत केली. यामुळें मोठमोठे तपोवृद्ध, वयोवृद्ध, ज्ञानवृद्ध, सहकुटुंब दर्शनास येऊन विवाहकार्णीं हरिभटवावांस वस्त्रभूषणादि अर्पण करून नमन करून स्तवन करिते झाले कीं, तुम्हीं पूर्वषुगांतील ऋषीप्रमाणें दृढतर निश्चयानें अनशन, फल मूल, दूर्वारसपानादि सेवन व इंद्रियनिग्रमन-पूर्वक आणि शमदमादि साधनें करून महामंत्रजप, ध्यान, पूजनादि केलें त्यायोगें परम काराणिक भक्तवत्सल श्री गजवदन साक्षात् दर्शनवत् स्वप्नांत दर्शन देऊन सर्वाभीष्ट देते झाले. अशा सत्पुरुषाचें दर्शनही दुर्मिळ. परंतु आमचे सुकृतयोगें आपलें दर्शन झालें. असीं अनेक प्रकारें भाषणें करून निरोप घेऊन बहुत विस्मय करीत आपापले गांवांस गेले. नंतर हरिभटवावाही मोठ्या समारंभानें श्रीगणेशास व तेथील क्षेत्रवासी ब्राह्मणांस पूजन भोजनादि सत्कारानें बहुत संतुष्ट करून त्यांचा निरोप घेऊन आपल्या कोतवडें गांवास सहकुटुंब जाण्याकरितां मार्गस्थ झाले.

भाग २ रा.

हरिबाबा पटवर्धन हे श्रीगजाननप्रसाद संपादन करून कोतवडें येथे आपले घरीं येण्याकरितां निघाले, हे त्या गांवांतील विद्वानांनीं ऐकून वाटेंत सामोरें येऊन, आदरानें हरिबावांस भेटून ते झणाले आपण श्रीकृपासंपादनास फार श्रम केलेत, त्याप्रमाणें प्रभुनें दया केल्याचें आम्ही ऐकून आपले दर्शनाची इच्छा करीत होतो, ती इच्छा प्रभुनें आज पूर्ण केली- इत्यादि अनेक गौरवाचीं भाषणें करीत त्यांस त्यांचे घरीं पोहोचवून त्यांची आज्ञा घेऊन आपापले घरीं गेले. याप्रमाणें गांवांतील सर्व लोकांस हरिभटवाबा पूज्य झालेले पाहून त्यांचे मातापिता व बंधुवर्गांस फार आनंद झाला. पुढें थोडेच दि-

(१)

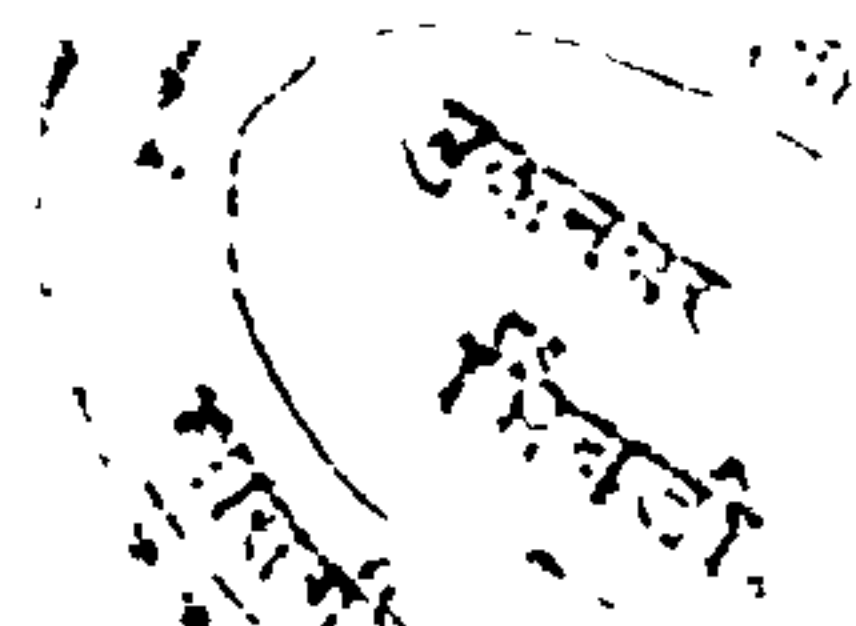
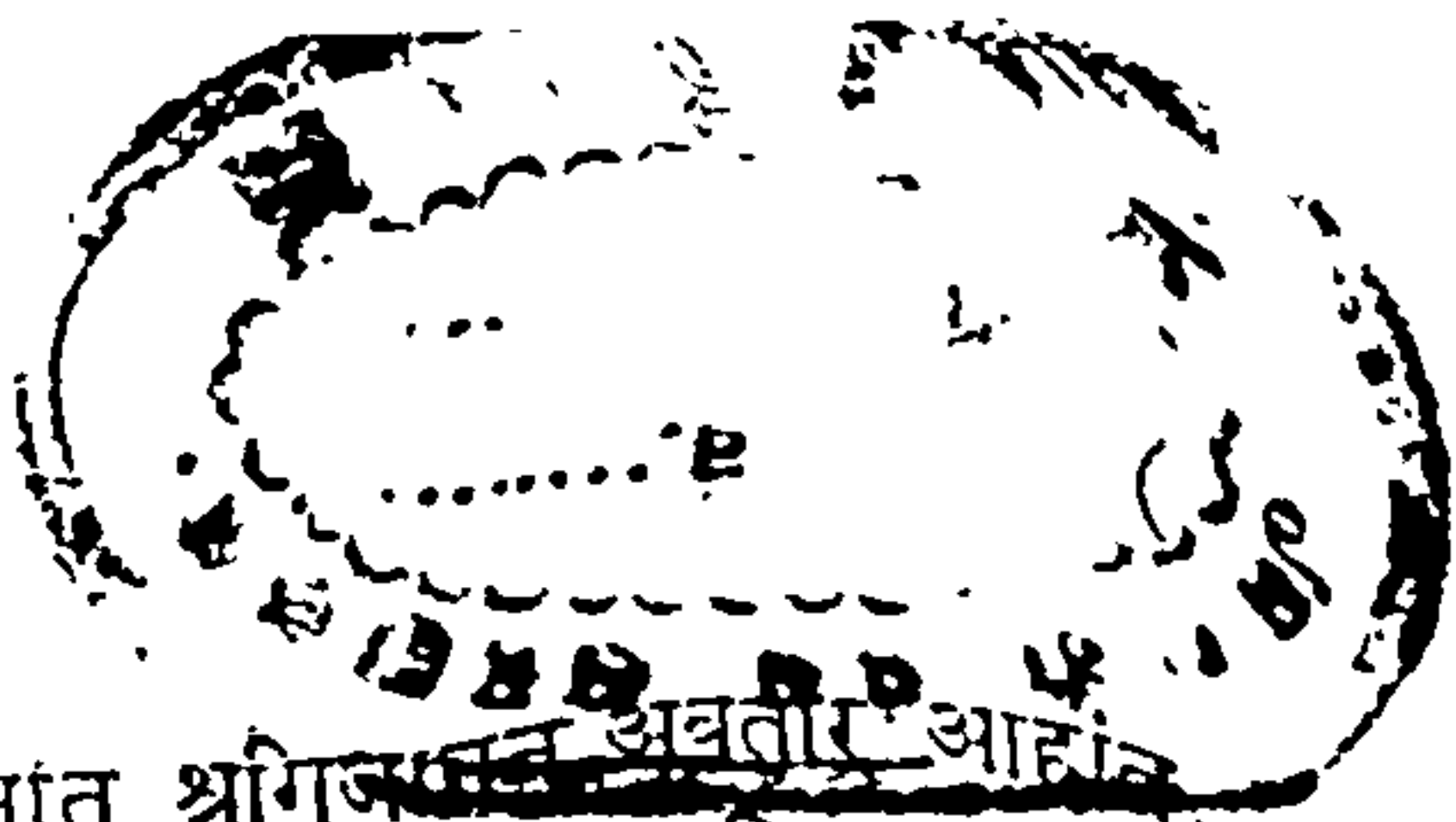
बसांत हरिबावांचे कनिष्ठ बंधु विठ्ठलभट व केशवभट यांची लग्ने क्रमाने झाली. नंतर हरिबावा सहकुटुंब श्री कुळदेवता करंजेश्वरीचे दर्शनास श्री परशुरामनजीक गोवळकोट येथे जाण्याकरिता निघाले. वारंतेत श्री परशुरामाचे दर्शन घेऊन त्यालगतचे गोवळकोट या नांवचे गावांत श्री करंजेश्वरीचे स्थान आहे तेथे येऊन राहिले. नंतर श्रीचा महामंत्रजप, व तप, पूजनादि अनेक प्रकारे श्रीची सेवा करित असतां कांहीं दिवस गेले. नंतर इच्छेप्रमाणे श्रीप्रसाद त्वरित व्हावा असे मनांत आणून पूर्वापेक्षा तीव्र आहारादिकांचे नियमन करून सेवा करण्यास आरंभ केला. तों पुढे थोडेच दिवसांत रात्री स्वप्नांत श्री गणेशदर्शन होऊन त्याच क्षणी श्री करंजेश्वरीचेही असे पुनः पुनः झाल्याने मनांत फारच आनंद पावले. तों श्री देवी स्थिरकाल स्वरूपदर्शन देऊन झणते, हरिभटजी, तुला प्रवाल क्षेत्रांत जो श्री गणेशाचा वरप्रसाद झाला तोच खरा मान. आतां येथे अनुष्ठानारंभ-संक्रल्पकाली तुला संततीच्छा असल्या कारणाने तुला विशेष संतति होईल व त्यांत शौर्य, औदार्य, सत्कीर्ति इत्यादि गुणसंपन्न असे अनेक पुरुष होतील. असा वर देऊन देवी गुप्त झाली. त्यावेळीं हरिभटबावा जागे होऊन मनांत विस्मय करितात कीं, श्रीगणेशांचे आज्ञेने कुळदेवतादर्शनास गेलीं तेथेही प्रसादकाली प्रभूने स्वस्वरूप दर्शन पुनः पुनः देऊन कुळदेवीरूपाने वरदान केले. तस्मात् आपले व्यापकतेचा कधीही भक्तास भ्रम नसावा झणून दया केली. अशी प्रभूची परम कृपा मनांत आणून आति नम्र होतसाते स्तवन करितात-कीं, हे सकलव्यापका, हे भेदबुद्धिविनाशका, हे दयाघना, हे आशा-पूरका, हे गजवदना, हे भक्तानुकंपिन, हे पतितपावना इत्यादि देवता-गुणानुरूप स्तवन करितां तदाकार मनोवृत्ते झाल्यामुळे चलनचलनादि रहित स्तब्धावस्थेत वराच काळ गेल्यामुळे मातापिता बंधु वर्ग आपले मनांत विचार करितात, कीं हरिभटजी शयनस्थान सोडून स्नानादि नित्य क्रमास लागण्याचा वेळ झाला असून भूमिशयन काय निमित्ताने केले! ह्या संशयाने जबळ जाऊन स्पर्श करितात तों ते जागृत असून अत्यंतानंदा-

वस्थेत मग असल्याची मुद्रा पाहून अनेक प्रकारे व्यावहारिक शब्दांनी शोध करितां, बऱ्याच वेळाने व्यवहारज्ञानावर येऊन मातापित्यांस वंदन करून स्वप्नांत झालेला सर्व प्रकार सांगितला. तेणेकरून सर्वास आनंद होऊन, जय विघ्नेश, जय विनायक, जय कुलदेवते करंजेश्वरी, जय माते, इत्यादि स्तवन करीत अनुष्ठानसांगतार्थ ब्राह्मण सुवासिनी भोजन घालून श्रीकुलदेवतेचा निरोप घेऊन कोतवड्यास परत जाण्यास निघाले. वाटेत श्री परशुराम, भैरवादि देवतांचे दर्शन घेत घेत आपले दर्शनास आलेले ब्राह्मणांदिकांस आशीर्वचनादि सत्कारे संतुष्ट करीत घरी आले. नंतर वडिलांची सेवा करीत वर्णाश्रमधर्माप्रमाणे वागत असतां कांहीं दिवसांनी एक पुत्र झाला. त्याचे नांव कृष्ण असे ठेविले. हरिभटवावांस पुत्र झाल्यामुळे त्यांचे परम वृद्ध मातापित्यांस परमानंद होऊन, आपण कृतकृत्य झालों असे ते मानू लागले. पुढे हरिभटवावाची सत्कीर्ति लोकांनी ऐकून दर्शनास येऊन त्यांचे सदाचरण, विद्वत्ता, श्रीगणेशकथाश्रवण-पठण-आणि भजनांस परमादर पाहून फार संतुष्ट होऊन त्यांच्या प्रपंचाच्या उपयोगी पडावे ह्मणून धनधान्यादि आणून देत. त्याचा उपयोग हरिवावा प्रायः गणेश आराधनेकडे करून आपला प्रपंच भिक्षेनेच चालवीत. अशा वागणुकीने इतर विद्वानांस पूर्व युगातील ऋषींच्या आश्रमाप्रमाणे हरिवावांचे राहण्याचे ठिकाण दिसे व त्यांतून त्यांचे मातापिता बंधुवर्ग यांचीही सुशीलता पाहून सर्वास त्यांविषयी पूज्यवृद्धि उत्पन्न होई. त्यायोगे त्या कुटुंबाचा योगक्षेम होत असल्याने व बहुत काल देवताऽ तिथिपूजन भोजनादि सत्कारपूर्वक श्री गजानन महामंत्र अनुष्ठान सदा चालू असल्याने वाक्सिध्यादि लाभामुळे हरिभटवावांचो सिद्धाई उत्तरोत्तर विशेष वाढू लागली. यामुळे त्यांजपार्शी अनेक शिष्यसमुदायही जमला. मग त्यांसह ते तीर्थयात्रानिमित्त कोंकणांतच फिरण्यास निघाले, तो फिरत फिरत रत्नागिरीस आले. तेथील अधिकारी यांनी हरिवावांस शिष्यांसह अत्यादरे आपले घरी कांहीं दिवस ठेवून घेऊन दक्षिणेदाखल कोतवडेपैकी पांच विघे जमीन दिली. ती अति आग्रहामुळे स्वीकारून त्यांनी ती देणगी कोतवडे

येथील श्री महालक्ष्मीस दिली. ती अद्यापि तिजकडे चालत आहे असें ऐकण्यांत होते. हल्लीं कसें आहे नें समजत नाहीं. पुढें हरिभटजीबावा रत्नागिरी सोडून राजापुलाकडे गेले. तेथें दर्शनास आलेल्या ब्राह्मणादि जनांची मनकामना पूर्ण करीत असतां, कोणी नौकेत वसून समुद्रांतून माल आणून व्यापार करणारा सावकार हरिभटजीबावांचे दर्शनास येऊन अति नम्रतेनें विनंति करून ह्मणाला कीं, माझे मालाचें गलबत येण्याची मुदत संपून बरेच दिवस झाले; तर माझे मालासुद्धां गलबत मला कधीं मिळेल व काय कारणानें त्यास जास्त दिवस लागले हें कृपा करून मला सांगावें. अशी प्रार्थना करीत कांहीं वेळ तो उभा राहिलेला पाहून बाबांस दया येऊन त्या सावकारास पुढें बोलावून सांगितलें कीं, तुझीं केलेल्या प्रश्नाचें उत्तर खरें दिल्यास तुझांस बहुत कष्ट होणार; ह्याकरितां तुझीं श्री विघ्नहर गणपतीची प्रार्थना करावी. ते तुमच्या भक्तीप्रमाणें तुझांस सुख देतील. असें ह्मणतांच तो सावकार पुनः साष्टांग नमस्कार करून ह्मणाला महाराज, श्री गजानन आपणच आहांत. आपल्या प्रसादेकरून बहुत जनांचें अभीष्ट झाल्याचें ऐकून मी आपणांस शरण आलों. तर मजवर दया करावी. माझा माल येण्यास कांहीं विघ्न आलों असल्यास तीं दूर करण्यास आपण समर्थ आहांत. जर माझे गलबत मला न मिळेल तर माझा सर्वस्वीं कुटुंबघात होतो. मी आपला दास आहे, करितां मजवर कृपादृष्टि व्हावी. इत्यादि अनेक प्रकारें स्तुति करीत तो पदीं नम्र झालेला पाहून बाबांस दया आली व कांहीं वेळ ध्यान धारण करून कृपादृष्टीनें त्याजकडे पहात बोलतात कीं, तुमचें गलबत उदईक सूर्योदयाबरोबर समुद्रतीरास येईल आणि त्यांतून आलेला माल आपण्यास तुम्ही याच वेळीं जावें. अशी आशीर्वचनपूर्वक आज्ञा होतांच सावकार ती शिरसा वंदन करून निघाला तो थोडक्याच प्रहरांनीं समुद्रतीरीं पोचला आणि सूर्योदय केव्हां होईल व बाबांचे आशीर्वादे गलबत केव्हां दृष्टीस पडेल ह्या चिंतेंत बराच वेळ गेला. पुढें सूर्योदय होण्याबरोबर गलबताचा ध्वज दृष्टीस पडला. मग हरिबाबांचें स्मरण करीत आपल्या

वरोवर आलेल्या जनांस तें येत असलेलें गलबत दाखवून बहुत संतुष्ट
 होत्साता त्यांतून माल काढण्याचीं साधनें घेऊन गलबतानवळ जाणांच
 त्यांतील लोक काडकडां भेटून अद्भुत झालेले वर्तमान व
 त्याचा भयंकर परिणाम व त्यांतून सुटलेले कौतुक सांगूं
 लागले. ते झणाले आह्मी आमच्या नियमाप्रमाणें माल घेऊन
 येत असतां अकस्मात् मोठा वारा सुटून गलबत रस्ता सोडून
 बहुत दूर गेलें आणि तेथेंच रुजून चालेनासें झाल्यामुळे आह्मी तेथून
 सुटण्याबद्दल अनेक प्रयत्न केले. ते व्यर्थ गेले तेव्हां सर्वास मरणाचें भय
 वाटून सर्वांनीं ईश्वरास शरण जाण्यावांचून दुसरा उपायच नाहीं हें समजून
 अनेक प्रकारें त्याचा स्तव करीत समग्र सात दिवस काढिले. आठवे
 दिवशीं तिसरे प्रहर्गें आह्मांस कोणी या संकटापासून सोडविणारा
 भेटेल कीं काय या आशेनें चोहोंकडे पहात असतां अकस्मात् चोहों-
 कडून मत्स्य, कच्छ, मकरादि जलचर येऊन त्यांतच एक अति विशाल हत्ती
 नानाप्रकारचे शब्द करीत गलबतास वेढा घालूं लागल्यामुळे मरण-
 समय आला असें खचित वाटलें. परंतु तें गलबत त्या हत्तीनें वर
 उचललें व आपले मस्तकानें पुढें ढकलतांच चालू झालें. तें वायु-
 वेगानें आपल्या मार्गावर येतांच सर्वास धैर्य येऊन, आह्मी आपल्या
 यजमानाच्या दैवयोगानें या मरणभयापासून मुक्त झालों; आतां यज-
 मानाचे पाय केव्हां दृष्टीस पडतील व त्यांचा माल त्यांस केव्हां देऊं
 होई मनांत उत्कंठा लागली ती आज आपलें दर्शन झालें. असे अनेक
 प्रकारची प्रभुलीला सांगतांच तो सावकार बावांचे आशीर्वच-
 नाचे माहात्म्यें ह्या सुखास मी पात्र झालों असें वारंवार मनीं
 आठवून त्या सर्वास भेटून बावांचे दर्शनास निघाला
 आणि तो मनांत विचार करितो कीं, हा लाभ नच हो-
 णारा खरा, परंतु मोठे तपस्वी ईश्वरभक्त हरिभटवावा यांच्या प्रसार्द
 मला प्राप्त झाला. तर तो सर्व माल त्याचे पदीं अर्पण करावा,
 असा निश्चय करून बावांचें दर्शन घेऊन व वंदन करून झुणतो
 महाराज, आपले आशीर्वादे मला सर्व माल मिळाला. आपण सा-

क्षात् श्रुतिगणन अवतार आहां
पात्र होतीलच ही बुद्धि आहां आपल्या सेवेने प्राणिक प्रेम सुखा
आणि ही इच्छा पूर्ण करावी. अशी सर्वांस आपल्या कृपेने सत्त राहो
आणलेला सर्व माल भटजावांचे अनेक प्रकारे विनंति करून बरोबर
मोठ्या विनयानें हणाला महाराज, पदीं अर्पण केला आणि हात जोडून
व्यवस्था आपण करणें असेल, हा सर्व माल आपला आहे. याची
कृपादृष्टि असावी. ही त्याची तशी करावी, व मज गरीबावर पूर्ण
संतुष्ट होत्साते त्यांस पुढें बोलावून औदार्यवाणी श्रवण करून हरिबावा
पणा पाहून मला मोठा संतोष झाला. हा हजारों रुपयांचा माल आहां
स्वल्प भिक्षेनें निर्वाह करणाऱ्यास घेणें उचित नाही. आपल्या मालाचा
उपभोग आपणच करावा. हे शब्द अनेक लोकांनीं श्रवण करून
मोठें आश्चर्य करीत आपापल्यांत हणतात हा कोणी ईश्वरभक्तच
या पटवर्धनकुलांत अवतरला असावा. पहा ज्याच्या आशी-
र्वादानें समुद्रांत रुतून राहिलेले गलबत जलजंतूनीं ढकलून कडेस
लाविले, व त्यांतील माल मालक अर्पण करीत असतां बावा स्वीकारीत
नाहींत अशा सत्पुरुषाचें दर्शन या कलियुगांत बहुत दुर्मिळ. अशी
अनेकांची अनेक प्रकारे बावांविषयीं बहुत पूज्य बुद्धि उत्पन्न झाली.
पुढें कांहीं दिवस तेथें राहून परत आपले घरीं आले. मग मातापि-
त्यांचे सेवेविषयीं अत्यासक्त, अतिथिपूजनीं बहुप्रेमळ, श्रीगणेशपूजनीं
अत्युत्सुक अशा वागणुकीनें वागत असतां कांहीं दिवसांनीं वृद्धत्वामुळे
मातापिता मरण पावल्यावर त्यांचें उत्तर कार्य सांग करून बंभुवर्गासह
गृहस्थाश्रमसुख अनुभवीत असतां दुसरा पुत्र झाला. त्यास आपल्या
पित्याचें नांव बाळभट हें ठेविलें. पुढें कर्मेकरून पांच पुत्र झाले, पैकीं
एक देवाधीन झाला. शेष सहा पुत्र राहिले. त्यांचीं क्रमवार नांवां:—
पहिले कृष्णभट, दुसरे बाळभट, तिसरे त्र्यंबकपंत आपा, चवथे गोविंद-
पंत नाना, पांचवे रामचंद्रपंत आपा व सहावे भारकरपंत आपा. हे सहा
पुत्र देवताऽतिथिपूजक असून वेदाभ्यास व पितृसेवा करीत बरेच त-
स्णावस्थेत आले, असें हरिबावांनीं पाहून आतां यांसह कांहीं दूर

प्रदेशीं गमन करणें योग्य आहे, असें मनांत आणून तें उभयतां बंधूस कळविलें.

भाग १ रा.

पुढें स्त्री-पुत्र-शिष्यमंडळीसह कोंकणांतील तीर्थयात्रेस निघाले. तों जागजागीं शिष्यमंडळीही पुष्कळ मिळाली त्यांसह ते हिंडत असतां कोणी सत्पुरुष आल्याचें ऐकून दर्शनार्थ येऊन मोठ्या आग्रहानें आपल्या घरीं नेऊन पूजनादि सत्कारें कांहीं दिवस सेवा करून, बाबांस बहुत काल एके ठिकाणीं राहणें नको असल्यामुळें थोडेच दिवसांत पुढें जाण्याची पाठवणूक करीत. असे अनेक गांवांतील अनेक भाविक लोक अनेक प्रकारचे सत्कारेंकरून हरिबाबांचा आशीर्वाद मिळावा या हेतूनें कांहीं दिवस आपापले घरीं ठेऊन घेऊन श्री गजाननवत् पूजन करीत. पुढें तो गांव सोडून दुसरे गांवीं जात, अशा क्रमानें सांवतवाडीस आल्यावर राजापूर वगैरे ठिकाणीं अनेक भक्तजनांचे मनोरथ पूर्ण केलेले हरिबाबा पटवर्धन आले आहेत हैं तेथील राजास शिष्ट ब्राह्मणद्वारा श्रुत झाल्यावरून तो बाबांचे दर्शनास येऊन मोठ्या प्रेमानें आपल्या घरीं येण्याविषयीं त्यांस आग्रह करूं लागला. त्यावरून बाबा त्याचे घरीं गेले. त्यावेळीं त्या राजास शत्रूंनीं पराजित करून अल्प अधिकारावर ठेविलें होतें. हा आपला सर्व वृत्तांत राजानें निवेदन करून तो मोठ्या विनयानें प्रार्थना करूं लागला महाराज आपण बहुत तपस्वी आहांत; तर मला या शत्रुभयापासून मुक्त करा. असी पुनःपुनः प्रार्थना श्रवण करून दया आल्यामुळें कांहीं श्री गजाननाची सेवनपद्धति सांगून बाबा बोलतात, तुझांस सांगेन तसें कराल तर तो प्रभु विघ्नराज तुझांस सकल संकटांपासून मुक्त करून अभोष्टही देईल. असा आशीर्वाद देऊन निरोप घेतल्यावर कांहीं दिवस त्याच गांवीं लोकांचे आग्रहामुळें राहून पुढें ग्रामांतरास निघाले, तों राजाही पूर्ण मनोरथ होत्साता दर्शनास येऊन चांगली पाठवणूक का-

रिता सालां पुढे आर्गवशातु जातां जस्तां ह्यापण या नांवचे गांवा-
जत्रळ गेले, ते तेथील गांवकऱ्यांस बावांची कीर्ति ऐकून माहीत
असल्यामुळे ते सामार येऊन आति आनंदानें गांवांत नेऊन, आ-
ह्मांस आरका प्रति दिवशीं दर्शनलाभ व्हावा अशी सविनय प्रार्थना
करून गौरवीत शिष्यादि सर्व मंडळीसह हरिबावांस ह्यापण
गांवांत सुस्थली ठेविलें. ते तेथें आहेत हें नजीकचे ग्रामस्थांनीं श्रवण
करून अनेक ब्राह्मणादि लोक दर्शनास येत. त्यांत एक विधवा स्त्री
जोशी या उपनांवाची पुत्र घेऊन दर्शनास आली आणि पुत्रास
बावांचे पायावर घालून विनंति करूं लागली कीं, महाराज, या मुलाचे
पालनकर्ते कोणी नसल्या कारणानें वेळेस अन्नवत्त्रही मिळत नसून
आतां व्रतबंधाचे दिवस आले. यास्तव आमचे कुळोपाध्याय यांस
अनेक प्रकारें मुलाचा व्रतबंध करण्यावइल विनंति केली असतां ते
ह्मणतात तुझां दारिद्र्यांचा पुरोहितपणा आह्मांस नको; तो कोणा दुसऱ्या-
स देऊन व्रतबंध करून घ्यावा. असें बोलून निरोप दिल्यावर इत-
रांस विनंति केली, तथापि मज गरिबावर कोणीच दया करीनात.
आतां आपण अनेकांस संकटापासून दूर केलें तें श्रवण करून मी शरण
आलें, तर कृपा करून या मुलास आपले शिष्यवर्गांत मिळवून व्रत-
बंध करावा. असें अनेक प्रकारें स्तवनपूर्वक मागणें करित बहुत
काल तो उभी राहिली. हें पाहून तिला बोलवून बावा सांगतात कीं,
आम्ही भिक्षेनें निर्वाह करणारे, करितां तुमच्या पुत्राचा व्रतबंध उत्साहा-
नें होणें कठिण. असें बावांचे शब्द ऐकून बाई ह्मणते महाराज, आप-
च्या इच्छेप्रमाणें कार्य करावें आणि मज शरणागताचा अंगीकार
करावा. असें ह्मणून मुलास पुनः भटजींचे चरणावर घातलें. मग
बावांचें मन विशेष दयापूरित झालें आणि तिला अभय देऊन
सांगितलें कीं, अगे, या दारिद्र्याला भिऊं नको. तुझे पुत्राचा व्रतबंध
त्वरित होऊन सुख पावशील. असा बावांचा वरप्रसाद मिळतांच
तिला असें वाटलें कीं, आज माझे सकलारिष्ट गेलें व सत्पुरुषा-
चा वरानुभव खचित येणार. असा निश्चय करून पुनः पुनः नमन करीत

उभी राहिली, तों बावांनीं धनेच्छेनें रामभट दांडेकर यांस वाटवे या नांवानें हाक मारिली. या नांवानेंच हाक मारण्याचें कारण दांडेकर हे बहुत सुशील असून विद्वान व बावांशीं परम सत्यत्वेकरून वागणारे असे असल्यामुळें बुवांस जें भिक्षेनें द्रव्य मिळें ते बावा त्या दांडेकर भटजी-जवळ देऊन त्याजकडून आपला प्रपंचखर्च चालवात. ते भटजी-हरिभटबावांचें द्रव्य ठेवण्यास एक प्रकारची पिशवी करून त्यांत ठेवीत, त्या पिशवीस वाटवा ही संज्ञा आहे. तो वाटवा चोरांच्या भयानें सदा आपले जवळ ठेऊनच ते वागत असत, ह्यामुळें बावा त्यांस एखादे वेळेस वाटवे या संज्ञेनेंच हाक मारीत. हा शब्द इतरांनीं ऐकून, थोराचे मुखांतून आलेल्या शब्दानेंच इतर लोक त्यांजशीं व्यवहार करूं लागले. यामुळें सर्व लोकांत त्यांचे दांडेकर हें उपनांव जाऊन त्या ठिकाणीं वाटवे हें उपनांव प्रसिद्ध झालें, तेंच अद्यापर्यंत चालू आहे. ते रामभटजी वाटवे बावापुढें येऊन झणाले काय आज्ञा आहे? हे शब्द ऐकून बावा त्याजकडून शिलकेस धन असल्याची कबुली घेऊन एतर शिष्यमंडळीकरवां व्रतबंधाची तयारी करवून सुमुहूर्तावर त्या मुलाचा व्रतबंध करूं लागले. त्यावेळीं त्या स्त्रीनें अत्याग्रहानें हरिबावांस पुरो-हितपणा दिला तें त्यांनीं अंगीकारून कार्यसिद्धि केली. नंतर ती स्त्री मुलास घेऊन अत्यानंदानें हरिबावांचे दर्शनास येऊन पुनः पुनः नमन करीत धिनंति करिते कीं, महाराज, आपली या मुलावर कृपादृष्टि होऊन आपण याचा व्रतबंध करून यास ब्राह्मणांमध्ये आणिला; तसेंच हा विपातियुक्त जो आपला शिष्य तो संपत्तिमानांमध्येही मान्य व्हावा. असें मागणें करून अनेक प्रकारें हरिबावांचें शिष्यवात्सल्य वर्णन करिते, महाराज, आपल्या आशीर्वादे इच्छित वस्तुलाभ झाल्याचें अनेकांस श्रुत आहे, तसेंच मीही पुत्राच्या व्रतबंधसंकटापासून मुक्त झाल्याचा अनुभव घेऊन प्रार्थना करीत आहे, तर दया करावी. असें झणत पुत्रास घेऊन उभी राहिलेली पाहून दया घेऊन हरिबावांनीं त्या मुलास जवळ बोलावून कांहीं काल ध्यानं करून त्याच्या इष्टार्थसिद्ध्यर्थ श्रीगजाननचिंतन करून प्रसन्न होतसातें बोलतात, अगे बाई तुझ्या मुलाचें पूर्व, जन्म कर्म, ऋणधनादि पाहतां

याचा ऋणी घाटावर कापशी या नांवाचे गांवचा अधिपति आहे. तर तूं मुलास घेऊन त्याजकडेस जावें, ह्मणजे तो पुत्रबुद्ध्या याचा अंगीकार करील आणि त्यायोगें याची विपत्ति जाऊन सर्व संपत्तिमानांमध्येही तो मान्य होईल. हें वरदवाक्य श्रवण करितांच ती बाई संतोष पावली, परंतु मनांत विचार करिते कीं, तो अधिपति पुत्रबुद्ध्या अंगीकार करितां माझी संतति नष्ट होईल कीं काय? या संशयानें तिनें पुनः हरिबावांचे चरण धरून प्राप्त जाहलेला संशय निवेदन केला. बावा संतोषानें बोलतात, अगे, त्याचे पालनकर्त्याचे मनीं स्ववर्णांत मुलास मिळवून घ्यावें असें जरी वाटेल तरी तो माझा विघ्नहर गजानन त्याच्या तशा बुद्धीचें खंडन करून तुझा मुलगा ब्राह्मणवर्णांतच पुत्रपौत्रादिसंततिसंपत्तियुक्त ठेवील. तर आतां कोणताही संशय न धरितां तूं देशावर जावें. अशी आज्ञा होतांच तिनें पुनः आपलें दर्शन व्हावें ही प्रार्थना केव्यावर कांहीं वर्षांनीं आह्मी देशावर येणार आहों त्यावेळीं भेट होईल. हें ऐकून ती बाई नमन करून पुत्रासह देशावर जाण्यास निघाली. ती हळूहळू मुलासह मार्ग क्रमितां कांहीं दिवसांनीं घाटावर येऊन पोहोंचली. आणि कापशीनजीक एक कोसावर आली तों त्यावेळीं सूर्यसंतापानें व मार्गसंचारानें मुलगा बहुत श्रांत झाल्यामुळे विश्रांतीकरितां एका झाडाखाली बसली. इतक्यांत त्या कापशी गांवचा अधिपति संताजीराव घोरपडे या नांवाचा नित्यक्रमाप्रमाणें शिकार करितां करितां आतिशय श्रमून विश्रांतीकरितां त्याच झाडाखालीं छायेस आला. त्यानें त्या मुलाचें दारिद्र्य व अल्प वयांत प्रवास व स्वरूपसंपत्ति पाहून त्यास दया आली आणि त्यानें बाईस विचारिलें कीं, हा मुलगा कोणाचा व ह्याचें इकडे येण्याचें कारण काय? इत्यादि प्रश्न ऐकून तिनें त्यास सविस्तर पूर्ववर्तमान सांगून त्यास ह्मणाली कीं, या मुलास कापशीचे राजाकडे घेऊन जावें ह्मणून कोणी तपस्वी सिद्धानें सांगितल्यावरून येथपर्यंत मुलास आणिलें. आतां त्या राजाची गांठ कशी पडेल? रस्ता कोण दाखवील ? अशी चिंता पडली आहे. तें ऐकून संताजीरावास त्या बाईची विशेषच दया येऊन ते ह्मणाले, बाई, तुहीं

माझे घोड्याचे पाठीमागून यावे, हणजे गांव व राजवाडा दृष्टीस पडेल. असे बोलून ते निघाले व त्यांच्या मार्गे मुलासह ती बाई गेली. पुढे संताजीराव घरी जातेवेळी चौकीवाल्यास मुलास व बाईस आंत सोडण्यास सांगून ते आंत गेले तों हळूहळू मुलाचे चालीने राजवाड्याजवळ मुलासह बाई पोचली व तिला चौकीवाल्यांनी आंत जाण्यास सांगितल्यावरून ती राजवाड्यांत गेल्यावर संताजीरावांनी त्यांची राहण्याची व अन्नवस्त्राची सोय करून दिली. यामुळे वेळोवेळी त्यांस अन्नपाणी मिळून पुढे तो मुलगा उत्तरोत्तर शरीराने, बुद्धीने व स्वल्पाने आणि लहान वय असून बोलण्याचे चातुर्याने संताजीस फारच आवडू लागला. संताजीस औरस संतति त्यावेळी नव्हती व पुत्रार्थ अपेक्षा फार असल्यामुळे उत्तरोत्तर त्या मुलास, नारायणा आमचे बरोबर चल हणून, आपले बरोबर हिंडवीत. कदाचित् आपले पोषाकाप्रमाणे त्यास पोषाक देऊन शोभवीत असे. अनेक प्रकारे त्या अनाथ पुत्राचे पालन चालू ठेवून कांहीं ब्राह्मणांस व क्षत्रियांस इष्ट अशा विद्याही त्यास शिकविल्यामुळे तो पदरचे लोकांत कांहीं वर्षांनी मान्य जाहला. पुढे त्याचा संताजीरावांनी विवाह केला. आणि आपले कोल्हापूरकर महाराजसरकारचे सेनापतीचे कामही प्रसंगवशात् त्याजकडून घेऊं लागले. पुढे कांहीं दिवसांनी संताजीरावास औरस संतति झाली. तरी त्या नारायणावर जें पुत्रवत् प्रेम वाढले त्यांत कांहीं कमी न होतां उत्तरोत्तर जास्तच वाढू लागल्यामुळे संताजीरावाच्या बायका व इतर संबंधी लोक यांच्या मनांत नारायणरावाविषयी द्वेषबुद्धि वागू लागली. कारण, नारायणराव हा संताजीरावाचे पुत्राप्रमाणे सर्व अधिकार चालवी आणि त्यास संताजीराव अनुमोदन देई, त्या योगे त्या स्त्रियांस बहुत वाईट वाटून त्या पतीस अनेक प्रकारे त्याचे दुर्गुण कळवीत. पण तो हणजे तें आमचें पोर; पोरबुद्धि एखादे वेळीं तसें गैर करीत असेल, असें हणून तें सर्व सांगणें व्यर्थ करीत. याप्रमाणे अनेक वेळ झाले, यामुळे त्या स्त्रियांस विशेषच द्वेषबुद्धि वागू लागली. पुढे एके दिवशीं संताजीराव नित्याप्रमाणे जा-

रायणास घेऊन शिकारीस गेले. तेथें शिकार करितांना फार श्रम होऊन वेळही बराच लागला, तथापि शिकार घेऊनच घरीं आले; तों बाईसाहेबांकडून रोज नियमाप्रमाणें कांहीं खाऊन पाणी पिण्यास आंत येण्याची सूचना आली, तों लगेच उठून आंत गेले. त्यावेळीं बाई मोठ्या प्रेमभावाचे रूपानें विनंति करूं लागली कीं, आपले बरोबर नारायणही होता व त्यासही श्रम बहुत झाले असतीलच. तर त्यासह भोजन झालें झणजे आपणांस व तसें मलाही फार बरें वाटेल. ही विनंति मान्य करून नारायणास हाक मारून जवळ घेतला आणि झणतात, तुला फार श्रम झाले, तर कांहीं मजबरोबर खावें. असें झणून आपले ताटांतच बसविलें, तों बाईसाहेबांनीं स्वतः ताटांत खिचडी, तूप, रोटी, मास, वगैरे आणून वगडिलें. नंतर संताजीरावांनीं अंगरख्याच्या अस्तन्या वर साखून खिचडींत हात घातला आणि त्याप्रमाणें नारायणासही आपले ताटांत हात घालून खाण्यास सांगतांच तोही अस्तन्या वर करून खिचडींत हात घालून ग्रास घेणार तों संताजीरावांचे मनांत अकस्मात् महाभय उत्पन्न होऊन नारायणाचा उजवा हात धरून स्वकृतस्वकृत शब्दानें ईश्वराची विनंति करितात कीं, हे परमेश्वरा, आज ब्राह्मणास शूद्रान्न भक्षण करविण्याचा दोष मजकडून होऊन त्यायोगें मला काय दुःख भोगावें लागणार होतें तें न जाणो. तर आतां मी तुझे पायांस शरण आलों आहे. करितां यानंतर मला केव्हांही अशी दुर्भुद्धि देऊं नको. अशी विनंति करीत नेत्रांतून अश्रु गाळिले. ते नारायणानें पाहून त्यास पश्चात्ताप होऊन तो विन्न झाला. हें या बाईसाहेबांनीं पाहून त्याही आपल्याकडून आज दुष्कर्म होणार होतें असें मनांत आणून आपला धिक्कार करूं लागल्या. नंतर तो भोजनप्रसंग सर्वांनीं टाळिला. उपरांत संताजीराव व त्यांची स्त्री नारायणाशीं मोठ्या प्रेमानें भाषणें करितात हे नारायणा, तूं आमची आज्ञा भंग न करितां पुत्राप्रमाणें आमचे ताटांत भोजनास आलास, तस्मात् तूं आमचा वडील पुत्र होस. असें बोलून मोठे प्रेमानें उभयतांनीं त्यास आलिंगन देऊन निरोप दिला व

तोही पुत्रवत् वंदन करून निघाला आणि घरीं येऊन मातुश्रीस वंदन करून सर्व झालेला वृत्तांत सांगितला. तो तिनें पूर्वीं हरिभटबावांनीं दया करून व्रतबंधकाळाचे वेळीं आशीर्वाद दिल्याचें स्मरण देऊन ह्मणते, नारायणा, आज आलेला प्रसंग येईलच हें समजून ते गजानन-महाभक्त हरिबावा पटवर्धन यांस शरण जातां त्यांनीं दया करून वर दिला कीं, माझा प्रभु विघ्नहर गजानन तुझे पुत्राचीं सर्व विघ्नें दूर करून त्यास आपले ब्राह्मणवर्णांतच ठेवील, तें आज प्रत्ययास आलें. हें ऐकतांच नारायणराव वारंवार हरिभटबावांचें स्तवन करून दर्शने-च्छेनें सदा मातुश्रीस ह्मणे कीं, ते सत्पुरुष स्वच्छंदानें वागणार, प्रारब्धानें दर्शन होईल तो सुदिन. असा मातापुत्रांचा विचार होऊन नित्योद्योग करूं लागले. पुढें नारायणरावावर संताजीराव व त्यांची स्त्री या उभयतांचेही निर्गळ प्रेम वाढूं लागल्यामुळे त्या नारायणरावास करवीर सरकारचे दरबारांत बहुत मान्यता प्राप्त झाली.

भाग ४ था.

आतां इकडे हरिबावांनीं जोशीणबाईस पुत्रासह देशावर जाण्यास सांगून आपणही सर्व शिष्यमंडळीसह ग्रामांतर करण्यास निघाले तो ज्या ज्या गांवीं जावें तेथील विद्रज्जन त्यांस कांहीं दिवस ठेऊन घेऊन योग्य पूजन सत्कार करून पाठवणी करीत. याप्रमाणें मार्ग क्रमण करीत असतां बरोबर असलेल्या शिष्यांपैकीं मुख्य शिष्य सुमारे ८१० होते, त्यांचीं नांवां व उपनांवां—रामभट वाटवे; सखंभट जोशी ज्यांचे वंशास पुढें सखदेव ह्मणूं लागले व त्यांचे वंशीयांस पुढें गोविंद हरीनीं आपले दौलतींत सरदार केलें व कांहीं वंशीयांस रामचंद्र हरीनीं आपले संस्थानचे पोतनीस केले, ते; व कृष्णभट जोशी वरवडेकर यांचे वंशिकांस पुढें उत्तूरकर हें उपनांव मिळालें व त्यांतील विष्णुपंत उत्तूरकर यांस गोविंद हरीनीं आपले संस्थानचे पोतनीस करून मुख्य कारभारी केलें.

ते व लिमये पुढें ज्यांचे वंशिकांस श्रीमंत पेशवे सरकारांनी खासगी काम दिल्यामुळें खासगीवाले हें उपनांव ज्यांस मिळालें, ते; व काळें ज्यांचे वंशिकांस पुढें रामचंद्र हरानी आपले संस्थानचे फडणीस केलें, ते; व गोखले ज्यांचे वंशिकांस पुढें भास्कर हरीनी आपल स्वारांवरिल मुख्य सरदार केलें, ते; व खाडीलकर व फडके इत्यादि. यांतील काळे या उपनांवाचे जे शिष्य बरोबर होते त्यांचे गांवीं जातांच हरिवावा आल्याचें तशील शिष्यजनांस समजतांच ते सामोरे येऊन तपस्व्याची संगति घडावी या बुद्धीनें त्यांनीं त्यांस ठेवून घेतलें. तों काळें यांचे मनांतून आपली कन्या हरिवावांचे ज्येष्ठ पुत्र कृष्णभटजी यांस द्यावी असें येऊन हरिवावांस वारंवार विनंति करीत. यामुळें तें त्यांनीं मान्य करून कोतवडें येथील बंधुवर्गास सहकुटुंब आणवून सुमुहूर्तावर विवाहोत्साह आरंभिला. तेवेळीं आपले कोतवडेंकर वझे उपाध्यायांसही लग्नाकरितां आमंत्रण दिलें असूनही ते आले नाहींत, करितां पुढें रामभटजी दांडेकर (ज्यांस पुढें वाटवे हें उपनांव मिळालें ते) बरोबर असून पुरोहित शद्वार्थाप्रमाणें वागत असल्यामुळें त्यांसच आपले पुरोहित असें हरिवावांनीं मानून कार्य केलें, आणि पुढें बंधूंस व पुत्रांसही त्याप्रमाणें वागण्यास आज्ञा केली; ती त्यांनीं मान्य करून कोतवडें मुक्कामाखेरीजचे स्थळीं त्या रामभटजींस आपले उपाध्येपणाची वृत्ति देऊं लागले. हीच वहिवाट अद्यापर्यंत चालू आहे. पुढें हरिवावा कांहीं दिवस तेथें राहून बंधुवर्गासह ग्रामांतर करितां करितां सखंभट जोशी यांचे गांवीं गेले, तों त्यांनीं आपली कन्या हरिभटवावांचे द्वितीय पुत्र बाळभट हा विद्वान सुशील असा पाहून त्यांस द्यावी या हेतूनें पुनः पुनः विनयपूर्वक हरिवावांची प्रार्थना केली, ती त्यांनीं मान्य करून सुमुहूर्तावर विवाहोत्सव अयानंदानें समाप्त झाल्यावर तेथील लोकांचे आग्रहास्तव कांहीं दिवस तेथें राहणें भाग पडल्यामुळें भोंवतालच्या गांवांतील लोकांनीं हरिभटवावा पटवर्धन मोठे तपस्वी भूतभविष्य कथन करून अनेकांस प्रचीती दाखविलेली ऐकून ते लोक बहुत प्रेमानें सहकुटुंब दर्शनास येऊन हरिवावांचे व तत्पुत्र-

कलत्रांचें सदाचरण पाहून बहुत आश्चर्य करीत. कितीएकांस तर असें वाटे कीं, हरिभटवावांची संगति सदा असावी, म्हणजे त्याच्या संगतीनें आम्हांसही श्रीगजानन भजनपूजनानें असी सिद्धावस्था प्राप्त होईल. तसेंच कितीएकांस असेंही वाटें कीं, भटजींचे पुत्रांस कन्यादानादि देऊन भटजींचा संतोष करावा, म्हणजे त्यांतच आपलें हित आहे. या बुद्धीनें आपापल्या गांवीं नेऊन विवाह करून पाठवणी करीत. याप्रमाणें चार पुत्रांचेही विवाह झाल्यावर पांचवा रामचंद्र हरि यास पूर्वींचे शिष्यवर्गातील लिमये भटजींनीं आपली कन्या विवाह करून दिली आणि सहावा भास्कर याचा विवाह होण्याचा असून हरिवावा पुढें तीर्थयात्रेस निघाले, तों जातां जातां राजापूरचे रांगेवर गेले. तेथें पूर्वीं हरिवावा गेले होतेच, यामुळें हरिवावांची सिद्धाई सर्वांस माहीत होती, म्हणून अनेक लोक दर्शनास येत; व सातारा, पुणे, वगैरे देशांवरील गंगास्नानास आलेले लोकही हरिवावांचें महत्व श्रवण करून दर्शनास येत. त्यांत कांहीं छत्रपापि शाहूमहाराज व कांहीं अक्कलकोटकर महाराज, यांच्या पदरचे जे मुख्य मुत्सदी लोक होते त्यांनीं हरिवावांस पाहून संतुष्ट होतसाते ते लोक अनेक वस्तु अर्पण करून विनीत करीत कीं, महाराज, आपली सत्कीर्ति सातारा मुक्कामी ऐकिली होती कीं, कोणी पटवर्धन कुळांत हरिवावा या नांवानें श्रीगजाननाचे पूर्ण भक्त अवतरले आहेत, व ते शरणागत आलेल्यांचे कष्ट तात्काळ दूर करितात व त्यांनीं अनेकांस सदुपदेश करून सन्मार्गास लाविलें; आणि ते शिष्यपुत्रकलत्रांसह तीर्थक्षेत्रादि यात्रा करीत श्रीगणेशसेवनानें कालक्रमणा करितात; इत्यादि जे जे सद्गुण श्रवण केले होते, त्यांपेक्षां प्रत्यक्ष दर्शन होतां जास्तच पाहण्यांत आल्यामुळें आत्मी या दर्शनाचा श्रीगणेशदर्शनलाभ मानितों. अशा पुण्य पुरुषाचें दर्शन महामंगलप्रद; ह्याकरितां आमच्याद्वारे आपलें दर्शन आमचे यजमान स्वामी फत्तेसिंग महाराज अक्कलकोटकर यांस झालें तर आत्मो यजमानांचें बहुहिताचें कार्य केलेंसें होऊन ते संतुष्ट होतील; आणि आज माझ्या सेवकांनीं माझ्या घरीं श्रीगणपतीच आणिला, असा आनंद मानितील. तर दया

करून आपण साताऱ्यापर्यंत तरी येण्याचें करावें, असी विनंति केली. परंतु रुकार मिळाला नाहीं ह्मणून खिन्न होत्साते विचार करितात कीं, अशा सत्पुरुषाचें जरी येणें झालें नाहीं तरी नाहीं, पण त्याच्या चिरंजीवांपैकीं जरी कोणी यजमानाकडे येईल तरी तद्वारा हरिभटजींची पूजा केल्यासारखें महाराजांस समाधान होईल. असें मनांत आणून त्याप्रमाणें पुनः विनंति केली. मग हरिबावांनीं पुढें भाविष्यकालांत होणारें ध्यानांत आणून त्यांस सांगितलें कीं, हा त्रिवक आपल्या यजमानाचे संग्रहीं असल्यास मी अंशेंकरून तेथें आहेच असें समजावें. असें बोलून सर्वास निरोप दिला आणि त्रिवकास बोलावून सांगितलें कीं, मी थोड्या दिवसांत फिरत फिरत कापशी येथें जाणार आहे, तेथें तूं मला भेट. हें सांगून त्यास बरोबर जाण्यास आज्ञा दिली. हा त्रिवक पुढें कापशीकर सेनापतीच्या संग्रंधानें फत्तेसिंग महाराजांस विशेष प्रेमास्पद झाला, नंतर त्यांच्या पदरचे सरदारपंक्तींत मान्य होऊन पुढें श्रीमंत पेशवेसरकारचे आश्रयानें बहुतच मान्य झाल्याचें प्रसिद्ध आहे. पुढें हरिबावांनीं आपले कनिष्ठ बंधु विठ्ठलभट व केशवभट यांच्या पुत्रांचे विवाह झाल्याचें पाहून केशवभटजींचे ज्येष्ठ पुत्र शिवबा यांस बोलावून सांगितलें कीं, तुला द्रव्यादि सुखाची इच्छा असल्यास तूं देशावर जमखंडी या नांवाचे गांवां जाऊन तेथील अधिकारी यांस भेट, ह्मणजे तुला अभीष्टलाभ होईल. असें सांगून त्याला देशावर पाठविलें. नंतर हरिबावांचे शिष्यवर्गांत गोखले ह्मणून वर्णन केलेले जे महादेव कृष्ण या नांवाचे होते, त्यांच्या मनांतून आपली कन्या हरिबावांचे कनिष्ठ पुत्र भास्कर यांस द्यावी असें आलें व त्यांनीं त्याप्रमाणें विनंति केली. ती हरिबावांनीं मान्य करितांच सुमुहूर्तावर मोठ्या समारंभानें गोखल्यांच्या कन्येशीं भास्कराचा विवाह झाला. पुढें कांहीं दिवस तेथें राहून दर्शनास आलेल्या जनांस निरोप देऊन आपण सहकुटुंब देशावर जाण्यास निघाले, ते कांहीं दिवसांनीं देशावर अजरें-नजीक उत्तूर या नांवाचे एक खेडेगांव आहे तेथें त्यांचे शिष्यवर्गांतील "कृष्णभट जोशी वरवडेंकर रहात असत, त्यांचे आग्रहास्तव हरि-

वावा तेथें राहिले.

पुढें हरिवावा उत्तुरास आलेले आसमंतात् गांवचे लोकांनीं व कापशीकर सेनापती वगैरे ह्यांनीं श्रवण करून ते आपापले गांवीं यावेत या हेतूनें कांहीं फलादि घेऊन दर्शनास येऊन आपापले अभीष्टलाभानें तृप्त होऊन मोठ्या आनंदानें पुनः पुनः दर्शन व्हावें असीं मागणी करून आपले गांवीं जात. असें चालू असतां कापशीकरांचें सप्रेम आवाहन होत आहे हें समजून सर्व मंडळींसह कापशीस जाण्याकरितां निघाले, तों थोडेच दिवसांत त्या गांवीं पोहोचले. इकडे ते आले हें नारायणराव जोशी यांनीं श्रवण करितांच मातोश्री व पत्नीसह सामोरें जाऊन सर्वांनीं चरणावर मस्तक ठेऊन ते विनयानें विनंति करितात कीं, महाराज, आपले प्रसादे आह्मी या सुखास पात्र झालों. असें बोलून हरिवावांस आपले घरीं घेऊन गेल्यावर संताजीराव आपले कुटुंबासह दर्शनास येऊन हरिवावांस पाहतां अशा सत्पुरुषाचें सदा दर्शन असवें असें मनीं आणून हरिवावांस कापशींत राहण्याबद्दल बहुत प्रेमाचीं भाषणें करून ही इच्छा नारायणरावास सुचवितां नारायणराव विनंति करितात कीं, हे वावा बहुधा भिक्षेनें निर्वाह करितात व एकेच ठिकाणीं बहुतकाळ राहात नाहींत; पण आतां कांहीं वृद्धावस्था प्राप्त झाली आहे, करितां कांहीं दिवस योग्य कारण दाखवून राहण्याविषयीं आग्रह केल्यास राहिले तर राहतील. असें कळवितां संताजीरावांस विस्मय वाटून या वागणुकीचा स्तव करून त्यांचे मर्जाप्रमाणें अन्नाच्छादन आणि राहण्याची सोय करण्याविषयीं नारायणरावांस सांगून आपण निरोप घेऊन राजवाड्यांत गेले. नंतर नारायणरावांनीं सर्वास अन्नवस्त्र व राहण्यास जागा यथायोग्य देऊन आपण नित्यकर्म करण्यास गेले. याप्रमाणें कांहीं दिवस सर्वांनीं आपापलीं पट्टकर्म करून काल क्रमांत असतां नारायणराव पुनः पुनः हरिवावांचे दर्शनास येऊन आपलें वृत्त कळवून दया असवि ही प्रार्थना करीत. पण त्यांची पत्नी व मातोश्री हरिवावांस अनेक प्रकारें संतोष उत्पन्न करून नारायणरावांस पुत्रसंततिलाभाविषयीं

प्रार्थना करीत. असे कांहीं दिवस जातां हरिबाबा आपल्या उपास्य-
 देवतेची आराधना करून समाधान चित्तानें बसलेली वातमी नारा-
 यणरावांस कळतांच नारायणराव दर्शनास येऊन आपल्यास पुत्रलाभ
 व्हावा, हा मनीं हेतु ठेवून अनेक प्रकारचे हरिबाबांस इष्ट असे
 पदार्थ अर्पण करून म्लानवदन बसल्याचें हरिबाबांनीं पाहून त्यांचे
 मनांतील हेतु ध्यानांत आणून बाबा बोलतात, अहो नारायणराव,
 तुमचे मनांत आपल्यास पुत्र व्हावा अशी आशा असल्यास ती आशा-
 पूरक जो गणेश त्याचे सेवन करावें, ह्मणजे तो ती आशा तृप्त करील.
 ही आशीर्वचनरूप वाणी श्रवण करितांच नारायणराव पुत्रलाभ झाला
 असाच मनीं संतोष धरून विनंति करितात कीं, कोणते प्रकारें
 सेवन करावें ही आज्ञा व्हावी. असें ह्मणतांच हरिबाबा सांगतात कीं,
 तुमचें ब्रंध्यत्वजनक जन्मांतरीय कर्म दूर करण्यास व्यंकटेशरूप जो
 गणेश याचे गिरीवर जाऊन सेवन कराल तर तो कर्मदोष दूर करून
 पुत्र देईल. हें श्रवण करून नारायणराव मनीं विचार करितात कीं,
 हे महाप्रयाससाध्य सेवन मला कसें साधेल? मी सेनापतीसाहेबांचा
 सदा सेवक, त्यांतून सुटका होऊन व्यंकटेशसेवन कसें होईल? ह्या
 चिंतनांत मग्न झाल्यानें म्लानवदन होऊन स्तब्ध राहिलेले हरिबाबा-
 नीं पाहून त्याचे मनांतील सर्व समजून सांगितलें कीं, तुहांस स्वतः
 जाऊन सेवा होत नसल्यास पत्नीद्वारा सेवन करावें. असी आज्ञा
 होतांच ती मान्य करून ते विनंति करितात कीं, महाराज, ती सेवा-
 पद्धति स्त्रीजनांस ज्ञानांत कशी येईल व आपले साहाय्येरीज हें श्रीसे-
 वन आहांस कसें घडणार? ह्याकरितां आपण माझे कल्याणाविषयीं
 दक्षता ठेवलीच आहे. ही त्यांची विनंति श्रवण करून हरिबाबा मनीं
 विचार करितात कीं, मीं केल्या उपकाराचें स्मरण यास आहे, अर्थात् हा
 उत्तम स्वभावाचा असल्यामुळे त्याच्या कल्याणार्थ आपणाकडून प्र-
 यत्न झाला पाहिजे. हें चिंतन करून, नारायणरावांनीं सांगितलें तें सर्व
 मान्य करून त्यांचे कुटुंबास घेऊन आपण स्वतः गिरीस निघाले.
 व कांहीं दिवसांनीं गिरीस पोहोचल्यावर सुमहूर्तावर त्या बाईस कांहीं

श्रीव्यंकटेशसेवापद्धति सांगून सेवेसी वसविली, आणि आपण नित
कर्म करून स्थिर चित्तानें त्या व्यंकटेशमूर्तीवर लक्ष ठेवून स्तव
करीत. याप्रमाणें कांहीं दिवस गेले, तथापि साक्षात्कार नसल्यामुळे
उद्विग्नचित्त होऊन, कार्य न होण्यास कारण शोधितात की, माझे
आहार आचार तसा नसल्यामुळे प्रभुदेयेस मी पात्र होत नाही काय
किंवा तसा मी भक्त नाही काय? किंवा माझ्या तोंडांतून तसे स्तावक
शब्द निघत नसतील काय? तर मी जडबुद्धि, ज्या प्रभूचे गुण वर्णन
करण्यास वेदही कुंठित झाले त्याचें स्तवन मी काय करीन? तथा
वाळाचे बोटवडं बोलस पिता संतुष्ट, त्याप्रमाणें माझे बोल प्रभूनें मानावे
हीच प्रार्थना आहे. असें म्हणत असतां भक्त्यतिशयाचा हुंदक
येऊन ईश्वराचें रूप अवलोकन करीत असतां अकस्मात् कांहीं जागृत
कांहीं स्वप्नांत अशी अवस्था प्राप्त होऊन त्यांत श्रीव्यंकटेश प्रगट
होऊन वरदहस्त हरिबावांचे मस्तकीं ठेवून बोलतात, तुझे भक्तीस्तव
संतुष्ट झालों; तर तुला ऐहिक सुख प्राप्त होऊन अती स्वानंदवास होईल
येथें पुत्रलाभार्थ आलास तर त्या बाईस हें भक्षणास दे म्हणजे पुत्र होईल
असें बोलून कांहीं वस्तु हरिबावांचे हातावर ठेविली आणि गुप्त झाले
हें स्वप्न पाहून हरिबावाही जागृत होऊन हाताकडे पाहतात तों हात
वर कांहीं अपूर्व वस्तु आहे, हें ज्ञान होतांच स्वप्नांत झालेल्या लाभा
आठवून विस्मययुक्त होत्साते स्तवन करितात कीं, हे दीनदयाळ
काय तुझे वात्सल्य वर्णन करूं? अज्ञ मी, सेवार्थम न समजणारा, तथा
बहुत वर्षे सेवन करणाऱ्यांसही दुर्मिळ जो स्वानंदवास तो या जनन
मरणदुःखानें ग्रस्त झालेल्या हरीस देऊन सुखी केलेस. काय तुझी
कारुणिकता हे प्रभो ! इत्यादि स्तवन करून मोठ्या आनंदानें विन्हाव
जाऊन त्या बाईसाहेबांस मिळलेला प्रसाद अर्पण करून, तुम्ही आप
यजमानास हा प्रसाद दाखवून त्यांचे आज्ञेनें भक्षण करावा ह्या
तुम्हांस पुत्र होईल. असें श्रवण करितांच ती हरिबावांचे पायांवर मस्त
ठेऊन विनाते करिते कीं, महाराज, मी हा आपलाच प्रसाद मानूं
आपण मज वंध्येला आजच पुत्रवती केली हें मी समजतें. इत्यादि बोलून व

त्यादरानें प्रसाद घेऊन संग्रहास केल्यावर महदुत्सवानें श्रीव्यंकटेशपूजन
 ब्राह्मणभोजनादि सांगता करून निरोप घेऊन परत निघाले. त्यावेळीं तेथें अ-
 सणारे सुज्ञ ब्राह्मणांनीं हरिबावा स्वल्प कालांतच परिपूर्णमनोरथ होऊन परत
 घरीं जातात हें पाहून विनयानें हरिबावांस विनंति कारितात कीं, महाराज,
 आम्ही कोणी दहा, कोणी बारा, कोणी अधिक वर्षे ईश्वरसेवा करीत असतां
 स्वल्पही ईश्वरकृपेस पात्र झालों नाहीं तर सध्या कृपा होणें विषयीं आपला
 अनुग्रह झाला पाहिजे; सेवाधर्म समजावा हीच याचना करणारे अज्ञान असे
 जे आम्ही त्या आत्मांवर आपण दया करावीं. असे अनेक प्रकारें त्या
 ब्राह्मणांचे साविनय भाषण श्रवण होतांच हरिबावांस दया येऊन त्या
 प्रत्येकास ऋणधनादि विचारपूर्वक नानातंत्रप्रणीत महामंत्राचा
 उपदेश देऊन अनुष्ठानपद्धति सांगून प्रभुसेवेस सर्वांना लावून
 आपण परत निघाले. तों पुढें कांहीं दिवसांनीं ते उपदेश देऊन अ-
 नुष्ठानास बसविलेले ब्राह्मण शिष्य कुसुंदवाड मुक्कामीं हरिबावांचे द-
 र्शनास येत असत, हें वृद्ध वृद्धांपासून ऐकिवांत आहे. पुढें हरिबावा
 सर्व मंडळींसह परत कापशीस निघाले, तों थोडेंच दिवसांनंतर कापशी-
 नजीक आले. तें नारायणराव वगैरेंनीं श्रवण करून कापशीस येऊन
 समारंभानें घरीं घेऊन गेल्यावर हरिबावांचे मुखें तेथें गिरीवर केलेला
 अनुष्ठानप्रकार व वर ऐकून आणि भक्षणास मिळालेला प्रसाद पाहून
 सर्वांचे ठायीं हरिबावांविषयीं बहुत बहुत पूज्यबुद्धि उत्पन्न झाली. ती
 असी कीं, या कलियुगांत वर्तमान कालीं हरिबावांप्रमाणें ईश्वराराधनें-
 करून सिद्धावस्थेंत मिळालेला योगी कोणी पाहण्यांत किंवा ऐकण्यांत
 मिळत नाहीं. पहा यांनीं कांकाणांत असतां दूर्वारसपानकरून श्री-
 गजाननाचें आराधन करितांच श्रीगणरायानें स्वप्नांत दर्शन देऊन
 अनेक वरदानें केलीं व याप्रमाणेंच गिरीवर स्वप्नांत श्रीव्यंकटेशानेंही
 दर्शन देऊन प्रसाद भक्षणास दिला. तो आज सर्वांचे दृष्टीस पडत आहे.
 हें काय हो महत्व ! सजातीयत्वास्तव मनुष्यांमध्ये जसी एखादी वस्तु
 परस्पर अर्पण कारितात, तसें ह्या हरिभटबावांशीं श्री व्यंकटेशाचा
 व्यवहार झाला. तर या हरिभटबावांस देवाप्रमाणेंच मानिलें पाहिजे,

असें अनेक लोक बोलत बोलत बंदन करू लागले. नंतर सुमुहूर्ताविर नारायणरावांचे आज्ञेवरून त्यांचे पत्नीने श्रीव्यंकटेशप्रसाद भक्षण केल्यानंतर थोड्याच दिवसांत गर्भधारणा झाल्याचें चिन्ह स्पष्ट ज्ञानांत आल्यावर डोहाळेभोजनाचा समारंभ वेळोवेळीं होत असे पुढें नवमास पूर्ण होतांच दहावे मासी प्रसूत होऊन पुत्रजन्म झाल्यानंतर श्रीव्यंकटेशप्रसादे पुत्र झाल्याकारणानें व्यंकटेशाचेंच नामकरण करावें, असें हरिभटवावांनीं सांगितल्यावरून तेंच नांव ठेविलें. पुढें उत्तरोत्तर नारायणराव संताते संपत्तीनें वाढत असून हरिवावांवर मोठें प्रेम ठेविते झाले.

भाग ५ वा.

पुढें त्रिविक्र हरी हे, अक्कलकोटकर महाराजांचे आश्रयास असून हरिभटवावांचे दर्शनास कापशीस वारंवार येत असत, त्यायोगें नारायणराव व संताजीराव यांचा विशेष परिचय झाला. तेव्हां त्रिविक्र हरीनें त्या जंगलास नरसिंहवाडीनजीक कुरुंदवाड येथे सहकुटुंब हरिभटजींचे मनांतून राहण्याचा असलेला हेतु कळविला. नंतर त्या उभयतांनीं कुरुंदवाड हा गांव हरिभटवावांकडे देऊन ते त्यांचा योगक्षेम चालविण्याकडे विशेष लक्ष पुरवीत असत, असें पूर्वीचे वृद्ध पुरुषांच्या मुखांतून श्रवण केल्याचें मला आठवतें. परंतु एक मृत लेख वाचनांत आला त्याचा अभिप्राय असा कीं, कुरुंदवाड हा गांव करवीरकर महाराजांकडून हरिभटवावा यांचे नांवें पूर्वीपासून चालत होता, तो पुढें खुनाथराव व शिवराव नीळकंठ यांनीं आपले नांवें इनाम करून घेतला. दुसरें शके १७०६ क्रोधीनामसंवत्सरे कार्तिक शुद्ध १५ दिवशीं कुरुंदवाडकर यांजकडून असें समजण्यांत आलें कीं, कापशीकरांनीं त्रिविक्र हरीपासून कर्ज घेतलें. त्याचे फेडीस त्यांनीं शके १६९८ त कुरुंदवाड हा गांव लावून दिला. आणि कुरुंदवाडचा मोकासाही त्रिविक्र हरीस सांगितला. पुढें शके १६९९ त कुरुंदवाडापैकीं चाहूर जमीन इनाम मिळाली. नंतर सर्व गांवां

इनाम मिळाला. असो. अशा प्रकारे संपादन केलेल्या कुरुंदवाडामध्ये राहण्याजोगा वाडा बांधून तेथे त्रिवक्र हरींनी आपले वडील हरिभटवावा व बंधुवर्ग व त्यांची शिष्य मंडळी आणि उत्तरकर सखदेव गोखले वगैरे यांस सहकुटुंब तेथे ठेविले. नंतर ते कुरुंदवाडं हरिवावांचे कुटुंबास देशावरील राहण्याचें मुख्य ठिकाण झालें. पुढे हरिवावा तेथे राहून प्रति दिवशीं नरसिंहवाडीस श्रीगुरुदर्शनास जात असत. परंतु पर्जन्यकाळीं कृष्णा व पंचगंगा नद्यांस पूर आल्यानें त्यांस श्रीगुरुदर्शन दुर्मिळ होई, म्हणून त्यांनीं भास्कर हरींकडून कुरुंदवाडीच श्रीगुरुपादुकां स्थापन करवून त्यांचें यथाविधि पूजन कधीं भास्करहरींकडून, कधीं इतर ब्राह्मणद्वारा, कधीं आपण स्वतःही करीत. असो कुरुंदवाडीं हरिवावा राहिल्यावर त्यांचे बंधु विठ्ठलभट व केशवभट हेही आपापल्या कुटुंबासह तेथे राहिले. तेव्हां केशवभटजी यांचा वडील पुत्र शिवबा आपा यास हरिभटवावांनीं पूर्वीच, तू जमखंडीकडे जा म्हणजे तुला द्रव्यलाभ होईल म्हणून सांगितलें होतें, त्याप्रमाणें तो जमखंडीस गेल्यावर तेथील देसाई यांनीं त्यास पाहून हा मनुष्य सशक्त व बुद्धिमान आहे, असें समजून आपलेपाशीं ठेवून घेऊन त्यांनीं त्यास आपले सेनेवरचे अधिकारी केले. नंतर त्यांनीं आपल्या शौर्यानें जमखंडी सभोवारचे सर्व गांवीं आपला अंमल बसविला, यामुळे देसाई यांची संपत्ति वाढली. हे त्यांनीं जाणून शिवबाआपास बहु मान देऊन इनाम जामिनीही दिल्या. त्या अद्यापपर्यंत त्यांचे वारसांकडे चालत आहेत. पुढे शिवबाआपा आपले वडिलांकडे कुरुंदवाडास जात येत असत, नंतर कांहीं वर्षांनीं त्यांनीं श्रीमंत पेशवे सरकारचा आश्रय मिळविला त्यायोगें त्यांस सरदार हा शब्द मिळाला. परंतु त्यांस सरदारीचें सुख बहुतकाळ मिळालें नाहीं ते थोड्याच दिवसांत मृत्यु पावले. पुढे कांहीं वर्षांनीं गोविंद हरींस श्रीमंतांची नोकरी मिळून त्यांचे नांवें बेहेडा झाला; त्यावेळीं त्यांनीं शिवबा आपाचे कुटुंबास संस्कारांतून दरसाल बाराशें रुपये ठरवून घेतले. पुढे अले-रीस चिंतामणराव पांडुरंग यांचे नांवें बेहेडा झाला त्यावेळीं त्या कुटुंबाची पुतण्या गणेश विश्वनाथ यांचे नांवें ते रुपये ठरवून घेतले, ते

अद्यापपर्यंत त्यांचे पुत्रपौत्रादि विभागून घेऊन उपभोग करीत आहेत. हरिभटवावा कुरुंदवाडी राहत असतां त्यांचे कनिष्ठ बंधु केशवभट हे त्यांचे जवळ राहत होते, त्यांस त्यांनी नारायणराव घारपडे यांजवळ ठेविल्यावर घारपडे यांनी त्यांच्या उपजीविकार्थ इनाम जमिनी देऊन हे हरिबावांचे बंधु या बुद्धीने ठेवून घेतले, ते बहुत वर्षे तेथे राहिले होते. ते वारल्यावर त्यांचे द्वितीय पुत्र विश्वनाथभट हे तेथे राहत असत. पुढे रामचंद्र हरी यांचे चिरंजीव परशुरामभाऊ यांनी त्यांस तेथे राहिलेले पाहून हे आमचे उपाध्येषणाचे वृत्तीस अधिकारी होतील या संशयाने विश्वनाथभटजींस तेथून काढून आपले भिलवडी या गांवी नेऊन ठेविले व त्यांचे जीविकार्थ इनाम जमिनी व राहण्यास घर बांधून दिले. मग ते सहकुटुंब तेथे राहिल्याने त्यांस भिलवडीकर पटवर्धन असे ह्मणू लागले.

विठ्ठलभट हे हरिबावांजवळ कुरुंदवाड मुक्कामी राहत असत, सत्रत्र त्यांस कुरुंदवाडापैकी कांहीं उत्पन्न चालत आहे. त्यांचा पुत्र अंताजीपंत हा सुशील असल्यामुळे हरिभटवावांचे त्यावर प्रेम असे. त्या सत्पुरुषाचे प्रेमामुळे पुढे गोविंद हरींस पेशवे सरकाराकडून सरंचाम मिळाला त्या वेहेड्यांत त्या अंताजी विठ्ठलाचे नावे दरसाल तीन हजार रुपये तैनातीस ठरेले. यावर त्यांनी वीरश्रीच्या योगे बहुत सरकारी कामे केल्यामुळे ते मोठे प्रसिद्ध झाले. पुढे त्यांस पांच पुत्र झाले- पैकी पहिले विठ्ठलराव बाबा, दुसरे यादवराव नाना, तिसरे दिष्णुपंत भाऊ, चवथे जनोबा सुभेदार, व पांचवे बळवंतराव. हे पांचही विद्येने, गुणाने चांगले असून यज्ञादि सत्कर्मही करीत. यांस यादवाड या गांवचा अधिकार असून बहुत वर्षे तेथेच ते राहत असत, ह्मणून त्यांस यादवाडकर पटवर्धन असे ह्मणू लागले.

हरिभटवावा कुरुंदवाडांतच राहिले असतां त्यांचे मनांतून मयूरेश्वराचे दर्शन घ्यावेसे वाटून ते बरोबर गोविंद हरि, रामचंद्र हरि, व भास्कर हरि असे मुलगे; व शिष्यमंडळी घेऊन यात्रेस निघाले, तीं जातां जातां श्रीमंत पंतप्रतिनिधीचे गांवी रात्रौ वसतीस

साहिल्यावर हरिभटजी पटवर्धन कोतवड्यांत राहणारे ज्यांस कोणी कोणी देवऋषी असेही ह्मणतात व ज्यांनीं नारायणराव जोशी यांस कापशीकर सेनापती यांजकडे जा ह्मणजे तुला त्याचा आश्रय मिळून तुझी सर्व विपत्ति दूर होईल ह्मणून आशीर्वचन दिले होते; त्याप्रमाणें त्या नारायणरावांस अनुभवही आला. व पुढें त्यांस संतति नसल्यामुळें आपण गिरीवर जाऊन श्री व्यंकटेशास सेवनानें प्रसन्न करून स्वप्नांत प्रत्यक्ष प्रभूचा प्रसाद मिळालेला तो नारायणरावांचे कुटुंबास दिव्यानें तिला गर्भधारण होऊन ज्या हरिबावांचे प्रसादे पुत्र झाला; ते हरीबाबा शिष्यमंडळीसह श्री मयूरेश्वराचे दर्शनास जात असतां मार्गवशात् आज या गांवीं वसतीस आले आहेत, असें दूतमुखें प्रतिनिधींनीं श्रवण करितांच स्वतः प्रतिनिधी महाराज हरीबाबांचे दर्शनास येऊन विनंति करितात कीं, महाराज, आज आपल्या दर्शनाचा अलभ्य लाभ झाल्यानें मी कृतकृत्य आहे असें मानतो तर आतां आपण येथें कांहीं दिवस राहून प्रतिदिवशीं दर्शनलाभ यावा, ही माझी विनंति आहे. हे शब्द भक्तिपूर्वक निघत आहेत असें सपजून स्वल्प दिवस हरिभटवावांस तेथें राहावें लागल्यावर शिष्यमंडळीसह हरिभटवावांस भोजनादि सत्कारें संतुष्ट करित असतां एके दिवशीं आपले घरीं भोजनास घेऊन गेले. पुढें हरिभटजी स्वस्थचित्तें आसनावर बसले असतां दूर प्रदेशावर कांहीं गलबा होत असून मोठा समुदायही जमलेला पाहून ते प्रतिनिधींन प्रश्न करिते झाले. अहो, तो समुदाय व गलबा काय निमित्तें होत आहे? हें ऐकून प्रतिनिधी कळवितात महाराज, आमचे गांवीं सावकाराचे घरांतील द्रव्य चोरीस गेल्यावरून आमचे कारभाऱ्यांनीं चोरटे लोकांस आणून चौकशी चालविली आहे. आज एक महिना सुमार झाला अद्यापपर्यंत चोर कबूलही होत नाहींत, मग द्रव्यलाभ तर दूरच आहे. हें ऐकून बाबा हसून बोलतात, अहो, चोर धरण्यास इतके प्रयास कशाळा? असें ह्मणतांच प्रतिनिधींस व त्यांचे कारभाऱ्यांस असें वाटलें कीं, बाबांस त्रिकालज्ञता असल्यामुळें हे शब्द त्यांचे मुखांतून निघाले. तस्मात् त्यांसच याबद्दल विनंति करावी,

असे मनांत आणून ते विनंति करितात कीं, महाराज, दया करून हा अमुक चोर आहे हें समजेल तर चोरी न करणाऱ्यांसही जे आह्मां-
कडून कष्ट हात आहेत त्यांतून त्यांस महाराजांनी मुक्त केलें असें
होईल. तर दया करून चोर उमगून द्यावा. अशी अनेकांची विनंति
ऐकून हरिबावा ह्मणतात, तुम्ही एक नारळ आणून मजपुढें ठेवा. त्याप्रमाणें
त्यांनी नारळ ठेवितांच सर्व चोरटे लोकांस हरिभटवावांनी बोलावून
त्यांस व इतरांस सांगितलें कीं, मीं येथें हा नारळ दूर ठेवितां, तो
घेऊन जो मजपुढें आणून ठेवील तो चोर. हें सर्वास जाहीर करून
सर्व लोकांस बाहेर घालवून तो नारळ अभिमंत्रण करून ठेविल्यावर
एकेकास बोलावून नारळ पुढें मागतां जे जे साव होते त्यांनी त्यांनी
तो नारळ जवळ आणून ठेविला व जे चोर होते त्यांस तो नारळ
दिसेना, तेव्हां तितके लोक दावांपुढें साष्टांग नमस्कार घालून मोठ्या-
नें रुदन करीत, महाराज आह्मी अपराधी आहोंत, क्षमा करावी, अशी
प्रार्थना करीत उभे राहिलेले प्रतिनिधी व त्यांचे कारभारी वगैरेंनीं
पाहून मोठ्या विस्मयानें हरिभटवावांचा स्तव करितात. आणि म्हणतात
काय हो ही सिद्धाई! आम्ही महिनाभर चोर धरण्याचा प्रयास करीत
असून चोर सांपडले नाहींत, ते बावांनीं एके घटकेंत धरून त्यांस
कबूल करविलें, तेव्हां आजमितीस हरिभटवावांप्रमाणें ईश्वरसाक्षात्कार
असणारा कोणी प्राणी दृष्टीस पडत नाहीं. पूर्वी कोणी रामदास व
तुकाराम वगैरे अद्भुत कृत्यें करीत असतील तर असोत. असें अनेक
प्रकारें बावांचें महत्व वर्णन करीत भोजनादि सर्व सत्कार झाल्यावर
पुढचे गांवास जाण्याची हरिभटवावांची तयारी पाहून त्यांस प्रतिनिधींनीं
आपल्याजवळ राहण्याकरितां पुष्कळ आग्रह केला, परंतु बावांस धनादि
लोभ कमी असल्यामुळें तो व्यर्थ जाहला. पुढें मार्गक्रमण करीत असतां
आसपासचे देवांचीं दर्शन घेत घेत कांहीं दिवसांनीं हरिबावा सातारचे
मुक्कामास आले. यापूर्वी पेशवे व छत्रपतिमहाराज या उभयतांची
प्रतिनिधींशीं गांठ पडून, हरिबावा म्हणून कोणी थोर श्रीगणेशभक्त
उत्पन्न झाले आहेत; त्यांनीं कोंकणांत व देशावर कापशा वगैरे

ठिकाणी अद्भुत कृत्ये केली व आमचे गांवां चोर धरण्यांत अद्भुत चमत्कार दाखविला, असें सांगण्यांत आलेच होते. यामुळे त्या उभयतांचे मनांत हरिभटवावांचें दर्शन व्हावें हें फार वागत होतें. तों या उभयतांनीं हरिभटवावा सातार मुक्कामीच शिष्यमंडळीसह आले आहेत हें ऐकून पेशवे आपण होऊन हरिवावांचे दर्शनास आले. तों केवळ पुण्याची राशीच असे हरिभटवावांचें तें शरीर व ती शिष्यमंडळी पाहून, पूर्वी ऐकून संतोष वाटत होता त्यापेक्षा अधिक संतुष्ट होऊन त्यांस असें वाटू लागलें कीं, ह्या सत्पुरुषाची सदा संगति असावी; पण तसें न झाल्यास त्यांचा कोणी पुत्र किंवा शिष्य तरी संग्रहास मिळाल्यास आह्मांस श्रीगणेशपूजन केलेंसे होणार आहे. असें मनांत आणून बावांस आपले पुणें मुक्कामी घेण्याबद्दल बहुत आग्रह केला. तो बावांनीं मान्य केल्यावर द्रव्यादि पदार्थ बावांपुढें ठेऊन निरोप घेतला. नंतर छत्रपति शाहु महाराजांकडून कोणी मुत्सद्दी येऊन अनेक प्रकारची श्रीगजाननाची नैवेद्यसापत्नी व फळावळ पुढें ठेवून विनंति करितात कीं, महाराज छत्रपतींनीं आपल्या सर्व जनानखान्यांतील लोकांस आपलें दर्शन व्हावें अशी विनंति करण्यास मला पाठविलें आहे, तर कृपा करून आपण आल्यास सर्वास दर्शनलाभ होईल. अशी वारंवार प्रार्थना करात आहेत हें पाहून हरिवावा राजवाड्यांत जाण्याकरितां निघाले तों वाड्यांत गेल्यावर हरिवावांस छत्रपति वगैरेंनीं बंदन करून उच्च स्थळीं बसवून स्वागत्तादि प्रश्नपूर्वक अनेक भाषणें जाहल्यामुळे महाराजांस हरिभटवावा हे बहुत थोर ईश्वरभक्त आहेत; यांस आपलेकडून कांहीं तरी निरंतर जीविकार्थ जमान द्यावी, असें वाटून आपले कारभान्यांस ती देण्याविषयी त्यांनीं आज्ञा केली व तो मजकूर बावांस त्यांनीं कळविला. परंतु हरिवावांनीं राजप्रतिग्राहविषयी पराङ्मुखता दर्शविल्यामुळे त्यावेळीं तो प्रकार न होतां बावा निरोप घेऊन यात्रेस गेले. पुढें तेथे त्रिबक हरी यांस अकलकोटकरांचे आश्रयामुळे राजदरबारांत वारंवार जावें लागे. त्यावेळीं तेथील कारभान्यांकडून त्यांस समजलें कीं, छत्रपतीसरकारचे आज्ञेप्रमाणें जमान घेण्याचें मान्य केलें

पाहिजे. त्यावरून पुढे कांहीं वर्षांनी त्रिवक्रहरींनी मिरजेनजीक क गवाऱ
 या गांवचे जमिनीपैकी कृष्णातीरी जुनी पांढरदेवनहळी म्हणून गां
 जेथे पूर्वी होता, ती पांढरसुद्धां अडीच चाहूर जमीन हरिभटवावांचे नांव
 इनाम घेऊन हरिवावांचे वंशिकांकडे यथाविभागे वाटून दिली, व त्या
 पांढरीवर गांवची वसाहत करून तेथे श्रीगणेशाची स्थापना केली,
 यामुळे त्या गांवचे नांव गणेशपुर हें ठेविलें. हल्लीं त्या गांवास गणे
 शवाडी असें ह्मणत असतात. पुढे बाबा विकडील सिद्धटेक, वरांजण
 गांव, वगैरे गणेशस्थाने पाहून कांहीं दिवसांनी पुणे मुहूर्तामीं आले,
 ते श्रीमंतांनीं ऐकून आपण स्वतः दर्शनास येऊन अत्यादरानें भोजन
 सामग्री वगैरे पुढे ठेवून ते वारंवार आपल्यासारख्या पुण्य पुरुषाची सदा
 संगति असावी अशी प्रार्थना करीत. असे कांहीं दिवस गेल्यां
 वर पुढे कुरुंदवाडास जाण्याकरितां बाबा निघाले. ते पाहून श्रीमंतांनीं
 त्यांस आपल्याजवळ राहण्याचा आग्रह केला. तों बाबांची उत्तरेत्तर
 वैराग्यवृत्ति वाढत असल्यामुळे तेथें राहणें त्यांनीं मान्य केलें नाहीं.
 हें पाहून श्रीमंतांनीं मनांत आणिलें कीं, हरिवावांचे चिरंजीव जरी
 आमचे संग्रहास राहतोले तरी आह्मांस निर्विघ्नपणें शत्रूपासून जय मिळ
 णारा आहे. असें मनांत आणून त्यांनीं हरिवावांस विनंति करून चिरंजी
 वास राहण्याविषयी परवानगी घेतल्यावर गोविंद हरी व रामचंद्र हरी
 हे श्रीमंतांजवळ राहिले. त्यांस श्रीमंतांनीं हरिवावांचे पुत्र म्हणून बहु
 मानानें अन्नवस्त्र देऊन ठेवून घेतले. पुढे बाबांचे दर्शनास श्रीमंतांमी
 आपली कन्या पुत्रादि आणून बाबांस कन्येकडून नमस्कार करवून,
 इला चांगला वर मिळावा म्हणून शोध करीत अहोत परंतु अद्यापपर्यंत
 इला वर मिळत नाहीं; इचा वर कोठें आहे हें कळोवें; म्हणून प्रार्थना
 करितां स्वल्पकाळ हरिबाबा स्वस्थचित्त होऊन सांगतात कीं, इचा
 नवरा कापशीकर सेनापतींनीं पुत्रवृद्ध्या पालन केलेला नारायणराव
 जोशी यांस श्रीव्यंकटेश प्रसादानें प्राप्त झालेला पुत्र तो इचा वर आहे.
 हें श्रवण करितांच सर्वास संतोष झाला, परंतु हा योग घडून कस
 येईल, हा विचार करून हरिबाबांस विनंति करितात कीं, महाराज

आपण सांगितलेला वर आम्हांस मिळण्यास बहुतच प्रयास. कारण आम्ही ही पृथ्वी सातारा छत्रपतींचे सत्तेत आणणारे, आणि सेनापती ती कर-
 वीरकर छत्रपतींचे सत्तेत घेण्याविषयी सदा यत्न करीत आहेत, तेव्हां
 एका वस्तूवर आम्हां उभयतांची इच्छा असल्यामुळे आम्हां उभयतां-
 मध्ये प्रेम होणे कठीण. तर आतां हा वरलाभ आपल्या प्रसादेकरून
 होण्याचा. तर या कन्येवर आपली कृपादृष्टि होऊन इला तोच वर मिळेल,
 असा आशीर्वाद मिळून त्याप्रमाणे सेनापतीस ही मुलगी करण्याबद्दल
 आज्ञा व्हावी, अशी आमची प्रार्थना आहे. हे ऐकून हरिबाबा त्यांस
 सांगतात की, मी तिकडे जाणार आहेच, परंतु आपल्याकडून कोणी
 याच कामास पाठविण्यांत यावा, ह्मणजे हे कार्य होईल. असे सांगून
 हरिबाबा निरोप घेऊन निघाले. ते कांहीं दिवसांनीं कुरुंदवाडी जा-
 ऊन पुढे कापडोस गेले, तीं तेथे श्रीमंतांकडील कारकून येऊन हरि-
 बाबांची मार्गप्रतीक्षा करीत बसलाच होता. त्यानें हरिबाबांस भेटून
 त्यांच्या आज्ञेवरून सेनापति व नारायणराव यांस भेटून ते पुलगी क-
 रून घेण्याबद्दल बोलत असतां त्याच वेळीं हरिबाबाही राजवाड्यांत
 आले. ते नारायणराव व सेनापतींनीं पाहून आदरे वंदन करून कुशल
 प्रश्न करीत त्यांस उच्च स्थली बसवून घेऊन, पेशवे यांजकडून कार-
 कून आलेले कळवून, सांगून आलेल्या मुलीचा निश्चय करण्याचा
 किंवा कसे ती आज्ञा व्हावी, ह्मणून विनंति केली. ती दावांनीं श्रवण
 करून ते बोलतात कीं, हेच वधूवर असा पूर्वी प्रभुसत्तेनें निश्चय
 झाला आहे. आतां आपण लोकव्यवहाराप्रमाणे कसे करणें ते करावे.
 हे हरिबाबांनीं भविष्य कथन केलें त्यावरून सर्वास विशेषच आश्चर्य
 वाटलें. नंतर सेनापतींनीं व्यवहारातीप्रमाणे त्या कारकुनाशीं बोलून
 विवाहनिश्चय केला. पुढे उभयपक्षां अनेक लोक मिळून मोठ्या
 समारंभाने विवाह झाला. त्यावेळीं उभयपक्षां विहिणींची मिरवणूक
 होत असतां मराठी स्त्रियांनीं भुरके घेतलेले सेनापतींनीं पाहून त्यांस
 आज्ञा केली कीं, तुम्ही ब्राह्मणाशीं विवाहसंबंध केलात, सबब त्या
 विहिणींप्रमाणेच तुम्ही उघड्यानेंच मिरवणूक करावी, ह्मणजे उभय-

पक्षी शोभा समान होईल. असे सांगून आपलेकडील स्त्रियांचे भुरके काढविले, आणि मोठे कौतुकें त्या व्याद्याची नम्रता, व वारंवार त्याकडील देणग्या पाहून ते त्या हरिभटवावांस वंदन करून विनवीत कीं, अहो उपाध्येवावा, आह्मांस आपल्या प्रसादे पुत्रलाभ होऊन या थोरार्शी हा शरीरसंबंध घडून त्यांकडील अनेक कौतुकसंपादक वस्तू व मिरवण्याचा सोहाळा यायोगे करून आली या महत्वाच्या सुखास षात्र झालो, असे वारंवार म्हणून नारायणराव व ते सेनापति हरिवावांचे वर्णन करीत. ही कथा मी (या ग्रंथकर्त्याने) आपले वडिलांचे मुखांतून प्रसंग वशात् वारंवार ऐकिली आहे. पुढे पेशवे व सेनापतींनी विवाहास आलेले लोक व याचक यांस अन्न व देकारे करून तृप्त करून विवाह समाप्त केला. नंतर थोडेच दिवसांपूर्वी नारायणरावांस हरिवावांनी तुम्ही इचलकरंजीत वास करावा, ते स्थल तुम्हांला व तुमचे वंशपरंपरेस सुखद होईल, असे सांगितले होते, ते स्मरून नारायणरावांनी आपणांस पूर्वी इनाम मिळालेल्या इचलकरंजीतच राहण्यास वाडा बांधण्याचे काम सुरू केले. ते बांधाचे काम आपण त्रिवक हरींनी स्वतः मेहनत घेऊन तयार केले हे नारायणरावांनी पाहून त्या संतोषार्थ त्यांनी त्यांस कांही देणगी दिलेली आहे. पुढे त्या गांवी नारायणराव व त्यांचे पुत्रपौत्रादिक तेथेच राहिले. नंतर त्या इचलकरंजीकरांस पेशवे सरकारची आसता मिळाल्यामुळे करवीरकरांचे सेवाधर्माने हाताखाली राहणे मान्य होईना, सबब परस्परांत वारंवार कलह होत, त्यावेळी बहुधा हरिवावांचे वंशिकांतील कोणी सरदार तो निवारण करीत असत.

भाग ६.

लक्षसमारंभ होऊन हरिभटवावा कुरुंदवाडास आल्यावर कांही दिवस षट्कर्मे करून राहिले असता सहकुटुंब त्रिस्थली यात्रा करावी असे वाटून तो वेत त्यांनी आपले वंधुपुत्रांस कळविल्यावर सर्व मंडळी ह्यणतात ही यात्रा कशी होईल? बहु प्रयास, वाटेत भिक्षाही मिळणे कठि-

णी; मंहांहिंसक व्याघ्रादि पशु व चोर इत्यादिकांचें भय विशेष,
 जाऊन येणें ह्यणजे पुनर्जन्मच अशीं परस्परांचीं भाषणें चालू आहेत
 हें हरिवावांनीं श्रवण करून त्यांस ते सांगतात कीं, यात्रा सिद्धीस
 जाण्याचें तुहांस संकट वाटतें काय? तर तसा संशय तुह्मी मनांत
 आणूंसुद्धां नका. कारण, ज्या प्रभूनै यात्रेविषयीं आहांस प्रेरणा केली,
 तोच सर्व संकटें दूर करण्यास समर्थ जवळ आहे. असें त्यांचें अभय
 वचन सर्वांनीं श्रवण करितांच सर्वास श्रीगणेशच बोलत आहेत असें
 वाटून निर्भय होतात ते यात्रेस निघाले. हरिभटवावा त्रिस्थलीयात्रेस
 सहकुटुंब शिष्यमंडळीसह जातात हें समं प ग्रामस्थांनीं ऐकून त्यांचा
 विचार असा झाला कीं, हरिभटवावांचे आश्रयानें जसें आमचें संर-
 क्षण होऊन यात्रा होईल तसें इतर कोणी संस्थानिकाच्या आश्रयानेंही
 होणार नाही. कारण, जो सर्वसमर्थ प्रभु गजवदन त्याची कृपादृष्टी
 ज्यावर त्याहून दुसरा कोण थोर? असा विचार करून अनेक लोक
 यात्रेस मिळाले, त्यांसह हरिभटवावा समारंभानें यात्रेस निघाल्यावर
 जातां जातां मार्गावरून देवदर्शन व तीर्थस्थान करीत करीत गंगाखेड या
 नांवचें गोदातीरीं गांव आहे तेथें गेल्यावर यथाविधि तीर्थश्राद्धादि करून
 तीर्थोपाध्यायस आमचे कोणा वंशिक येतील ते तुमची पूजा करतील,
 या अभिप्रायाचें पत्र आपले नांवचें हरिवावांनीं दिलें आहे. त्या पत्राचें
 अक्षर व वरील गजानन हें अक्षर हें भास्कर हरींच्या हातचें आहे,
 (हें मीं या ग्रंथकर्त्यानें पाहिलें आहे.) यावरून हरीवावांवरून त्यांचे
 पुत्र भास्कर हरी हेही होत, हें सिद्ध झालें. पुढें हरिवावा आवडे
 नागनाथाचें दर्शन पूजन करीत कांहीं दिवस त्या क्षेत्रांत राहून ते-
 थील आपल्याकडे दर्शनास आलेले लोकांचा उपयोग करीत ते नाग-
 पुरावरून गगटेकास गेले. तेथील श्रीरामचंद्राचें दर्शन घेऊन पुढें
 मार्गावर विंध्याद्री ह्यणजे जो सातपुड्याचा डोंगर तो पाहतांच सर्वास
 असें वाटलें कीं, काय हे निविड वृक्ष, तशाच काय ह्या मधून
 मधून अल्प अल्प प्रवाहाच्या व कांहीं महाप्रवाहाच्या नद्या, व काय
 हा मार्ग संकोच व भिल्लु आणि व्याघ्रादि पशूंचे वारंवार शत्रू, आतां

पक्षीं शोभा समान होईल. असें सांगून आपलेकडील स्त्रियांचे भुरके कांढविले, आणि मोठे कौतुकें त्या व्याख्याची नम्रता, व वारंवार त्याकडील देणग्या पाहून ते त्या हरिभटवावांस वंदन करून विनवीत कीं, अहो उपाध्येवावा, आह्मांस आपल्या प्रसादें पुत्रलाभ होऊन या धाराशीं हा शरीरसंबंध घडून त्यांकडील अनेक कौतुकसंपादक वस्तू व मिरवण्याचा सोहाळा यायोगेंकरून आली या महत्वाच्या सुखास षात्र ज्ञाळीं, असें वारंवार म्हणून नारायणराव व ते सेनापति हरिवावांचे वर्णन करीत. ही कथा मीं (या ग्रंथकर्त्यानें) आपले वडिलांचे मुखांतून प्रसंग वशात् वारंवार ऐकिली आहे. पुढें पेशवे व सेनापतींनीं विवाहास आलेले लोक व याचक यांस अन्न व देकारेंकरून तृप्त करून विवाह समाप्त केला. नंतर थोडेच दिवसांपूर्वी नारायणरावांस हरिवावांनीं तुम्ही इचलकरंजीत वास करावा, तें स्थल तुम्हांला व तुमचे वंशपरंपरेस सुखद होईल, असें सांगितलें होतें, तें स्मरून नारायणरावांनीं आपणांस पूर्वी इनाम मिळालेल्या इचलकरंजीतच राहण्यास वाडा बांधण्याचें काम सुरू केलें. तें बांध्याचें काम आपण त्रिंबक हरींनीं स्वतः मेहनत घेऊन तयार केलें हें नारायणरावांनीं पाहून त्या संतोषार्थ त्यांनीं त्यांस कांहीं देणगी दिलेली आहे. पुढें त्या गांवीं नारायणराव व त्यांचे पुत्रपौत्रादिक तेथेंच राहिले. नंतर त्या इचलकरंजीकरांस पेशवे सरकारची आसता मिळाल्यामुळे करवीरकरांचे सेवाधर्मानें हाताखालीं राहणे मान्य होईना, सबब परस्परांत वारंवार कलह होत, त्यावेळीं बहुधा हरिवावांचे वंशिकांतील कोणी सरदार तो निवारण करीत असत.

भाग ६.

लक्षसमारंभ होऊन हरिभटवावा कुरुंदवाडास आल्यावर कांहीं दिवस षट्कर्म करून राहिले असता सहकुटुंब त्रिस्थली यात्रा करावी असें वाटून तो वेत त्यांनीं आपले बंधुपुत्रांस कळविल्यावर सर्व मंडळी ह्मणतात ही यात्रा कशी होईल? बहु प्रयास, वाटेंत भिक्षाही मिळणें कठि-

जो; महाहिंसक व्याघ्रादि पशु व चोर इत्यादिकांचें भय विशेष, जाऊन येणें ह्यणजे पुनर्जन्मच अशीं परस्परांचों भाषणें चालू आहेत हें हरिवावांनीं श्रवण करून त्यांस ते सांगतात कीं, यात्रा सिद्धीस जाण्याचें तुहांस संकट वाटतें काय? तर तसा संशय तुझी मनांत आणूंसुद्धां नका. कारण, ज्या प्रभूनें यात्रेविषयीं आहांस प्रेरणा केली, तोच सर्व संकटें दूर करण्यास समर्थ जवळ आहे. असें त्यांचें अभय वचन सर्वांनीं श्रवण करितांच सर्वास श्रीगणेशच बोलत आहेत असें वाटून निर्भय होताते ते यात्रेस निघाले. हरिभटवावा त्रिस्थलीयात्रेस सहकुटुंब शिष्यमंडळीसह जातात हें सम प ग्रामस्थांनीं ऐकून त्यांचा विचार असा झाला कीं, हरिभटवावांचे आश्रयानें जसें आमचें संरक्षण होऊन यात्रा होईल तसें इतर कोणी संस्थानिकाच्या आश्रयानेंही होणार नाहीं. कारण, जो सर्वसमर्थ प्रभु गजवदन त्याची कृपादृष्टी ज्यावर त्याहून दुसरा कोण थोर? असा विचार करून अनेक लोक यात्रेस मिळाले, त्यांसह हरिभटवावा समारंभानें यात्रेस निघाल्यावर जातां जातां मार्गावरून देवदर्शन व तीर्थस्थान करीत करीत गंगाखेड या नांवचें गोदातीरीं गांव आहे तेश्चें गेल्यावर यथात्रिवि तीर्थश्राद्धादि करून तीर्थोपाध्यायस आमचे कोणी वंशिक येतील ते तुमची पूजा करतील, या अभिप्रायाचें पत्र आपले नांवचें हरिवावांनीं दिलें आहे. त्या पत्राचें अक्षर व वरील गजानन हें अक्षर हें भास्कर हरींच्या हातचें आहे, (हें मीं या ग्रंथकर्त्यानें पाहिलें आहे.) यावरून हरीवावांवरुन त्यांचे पुत्र भास्करहरी हेही होत, हें सिद्ध झालें. पुढें हरिवावा आवढे नागनाथाचें दर्शन पूजन करीत कांहीं दिवस त्या क्षेत्रांत राहून तेथील आपल्याकेड दर्शनास आलेले लोकांचा सुपयोग करीत ते नागपुरावरून गगटेकास गेले. तेथील श्रीरामचंद्राचें दर्शन घेऊन पुढें मार्गावर विंध्याद्री ह्यणजे जो सातपुड्याचा डोंगर तो पाहतांच सर्वास असें वाटलें कीं, काय हे निविड वृक्ष, तशाच काय ह्या मधून मधून अल्प अल्प प्रवाहाच्या व कांहीं महाप्रवाहाच्या नद्या, व काय हा मार्ग संकोच व भिळू आणि व्याघ्रादि पशूंचे वारवार शब्द, आतां

यांतून पार कसें होऊं? असा वारंवार विचार करीत मार्गक्रमण करीत असतां अकस्मात् भिल्लुनायक अनेक भिल्लांसह यात्रा लुटावी या बुद्धीनें त्यांजपाशीं आला. आणि सर्वास आपापलीं वस्त्रे वगैरे सर्व टाका ह्मणून बोलतांच सर्व यात्रेकरी भयभीत होऊन हरिबावासभोंवार जमले, तों हरिबावा पुढें होऊन त्या सर्वास मोठा शब्द करून सांगतात, अरे तुम्ही सर्व अंध आहांत; आमचीं वस्त्रे वगैरे तुम्हांस मिळावयाचीं नाहींत. असा सक्रोध शब्द त्या भिल्लांचे श्रवणांत पडतांच सर्व अंध होऊन थरथरा कांपत कांपत हात जोडून ह्मणतात महाराज, आम्ही सर्व अपराधी आहोंत; आम्हांस आपलीं वस्त्रे वगैरे कांहीं नकोत आपण आमचे सर्व अपराध क्षमा करावेत; आम्ही आपले दास आहोंत; तर आम्हां सर्वांवर आपण दया करावी; असें म्हणत हरिभटबावापुढें लोलू लागले आणि वारंवार आम्हा शरणागतांचें रक्षण करावें व आम्हांस नेत्रदान द्यावें, म्हणजे आम्ही आपल्या पायांचें दर्शन घेऊन आपापल्या ठिकाणीं जाऊं; असी त्यांचो प्रार्थना ऐकून हरिबावांस त्यांची दया येऊन ते बोलतात रे तुम्हांस नेत्र आहेतच, तर मजकडे पहा, ह्मणजे झालें. असें ह्मणतांच त्या सर्वास दिसू लागलें. नंतर ते सर्व बहुत विनयानें हरिबावांची अनेक प्रकारें सेवा करीत त्यांस नर्मदा पार करून सातपुडा पार होईपर्यंत त्यांजबरोबर राहून पुढें त्यांच्या आज्ञेनें आपापले ठिकाणीं गेले. पुढें हरिबावा सर्व यात्रेकऱ्यांसह आनंदानें मार्गक्रमण करीत करीत कांहीं दिवसांनीं प्रयागास आल्यावर तेथील यथाविधि श्राद्धादि कृत्ये करून गंगातीरीं राहून तेथील क्षेत्रस्थ देवब्राह्मणांचें पूजन करीत असतां प्रयागवळानें लेख मागितल्यावरून त्याचे वहीवर, आमचे वंशिक कोणी येथें येतील ते तुमची पूजा करतील, या अभिप्रायाचा लेख आपले नांवें दिला. तें हस्ताक्षर व वरील गजानन हें अक्षर भास्कर हरींचे हातचें आहे (तेंही मीं ह्या ग्रंथकर्त्यानें पाहिलें आहे.) पुढें कांहीं दिवसांनीं हरिबावा काशीस गेले. नंतर तेथील यथाविधि क्षौरश्राद्धादि संपादून बिश्वेश, माधव, धुंडिराज, प्रभृति देवांचे पूजनादिकें करून संतोष मानीत कांहीं

दिवस त्या क्षेत्रांत वास केला असतां अनेक विद्वान तपस्वी ब्राह्मण दर्शनास येऊन परस्पर वंदनपूजनादि लाभानें संतुष्ट होऊन सत्कथास-
 ल्लापानें तो दिवस काढीत. असा सत्काल जात असतां कोणी एके दिवशीं वेदाभ्यास करण्याच्या इच्छेनें त्या क्षेत्रांत राहिलेला ब्राह्मणपुत्र हरिबावांचे दर्शनास येऊन विनंति करितो कीं, या क्षेत्रांत राहून गुरुपासून वेदपाठ घेऊन तो स्थिर राहण्याबद्दल वारंवार आष्टात्ते क-
 रितो, तरी पण ग्रंथ पाठ राहत नाही. यास्तव आपले दर्शनास आलों आहे. तर कृपा करून मला वेद पाठ यावा अशी कृपा झाली पाहिजे. ही त्याचा प्रार्थना श्रवण करून बावांस दया येऊन ते त्यास सांगतात कीं, तुझांस बुद्धीची अपेक्षा असल्यास बुद्धिपती जो धुंडिराज त्याचें तुझी सेवन करा ह्मणजे त्या प्रभूचे प्रसादे ती धारणाबुद्धि तुझांस मिळेल. असें त्यास बोलून सप्तरात्रीचा एक पूजाप्रकार त्या मुलास उपदेश करून धुंडिराजाकडे सेवनास पाठविल्यावर त्यानें सांगितल्या-
 प्रमाणें मोठ्या भक्तीनें सप्तरात्र धुंडिराजाचें पूजन करितां आठवे दिवशीं, पूर्वी अभ्यास केलेला ग्रंथ स्मरूं लागला, हें त्या मुलानें ध्या-
 नांत आणून मोठ्या प्रेमानें हरिभटवावांजवळ येऊन त्यांचे चरण धरून आनंदाश्रु गाळूं लागला. हें बावांनीं पाहून त्या मुलास आपले चरणापासून दूर करून कुशल प्रश्न करितांच तो विनयानें कळवितो कीं, गुरुमहाराज, आपले आज्ञेप्रमाणें धुंडिराजपूजन सप्तरात्र संपादून आज आपले पाददर्शनास आलों आहे. महाराज, आपले उपदेशानें त्या प्रभूला माझी कामना पूर्ण करावी लागली. असें बोलून पूर्वी अभ्यास करून न आलेला वेद बावांपुढें ह्मणूं लागला, तें बावांनीं श्रवण करून मोठ्या संतोषानें त्यास ह्मणतात, रे तूं मोठा भक्तिमान आहेस, ह्मणून तो भक्तवत्सल धुंडिराज तुला प्रसन्न झाला. आतां पुढील वेदाचा अभ्यास त्वां करावा. असें सांगून निरोप दिल्यावर त्यानें आपल्यास वेदपाठ सांगणारे गुरुसमीप जाऊन गुरुंस वंदन करून प्रसाद झालेला प्रकार सर्व निवेदन केल्या कारणानें परंपरेनें ही गोष्ट त्या सर्व क्षेत्रवासी श्रेष्ठ ब्राह्मणांस समजल्यावर ते व इतर जनबावा भिक्षेस निघा-

ले हाणजे त्यांस आपापले घरीं नेऊन आपलीं संकटें दूर होण्याविषयीं
 अनेक वस्तु पुढें ठेवून नमन करीत तेव्हां त्यांस बावा विनयानें असें ह्मणत
 कीं, मी भिक्षेनें निर्वाह करणारा, मला हे आपले पदार्थ नकोत. असें
 सांगून पुढें जात. यापुढें बावांचें वैराग्य व सदाचरण व लोकानुग्रह-
 शक्ति पाहून महाशिष्ट ब्राह्मणांस बावांविषयीं पूज्यबुद्धि होऊन ते
 वारंवार त्यांचे संगतीची अपेक्षा करीत. असो. हरिबावा कांहीं दिवस तेथें
 राहून यात्राप्रकार पूर्ण होतांच तेथील देवब्राम्हणांचा निरोप घेऊन
 गयायात्रेस मंडळीसह निघाले, ते थोडेच दिवसांत गयेस पोहोचून
 नंतर तेथील श्राद्धपिंडदानादि संपादन त्या क्षेत्रांतील ब्राम्हणांस यथा-
 वैभवे पूजनादि सत्कारें संतुष्ट करून त्यांचा निरोप घेऊन पुढें पूर्व दिशे-
 च्या गंगसागरसंगमादि यात्रा करून पुनः प्रयागास आले. आणि तेथील
 क्षौरश्राद्धादि कृत्य संपादन स्वदेशीं जाण्यास निघाले. तेथें क्रमेंकरून
 जातां जातां सातपुडा पर्वताचे नजीक आल्यावर तो सातपुडा उतरून
 मार्गावर आलेले यात्रेकरू भेटले. त्यांनीं हरिबावा वगैरे सर्वास सांगि-
 तलें कीं, तुझीं हत्यारबंद लोकांची सोबत पाहून पुढें जावें. कारण,
 मार्गावर व्याघ्राचे सपाख्यांत माणसें वारंवार सांपडत आहेत. हे शब्द
 बावांदरोबरचे लोकांनीं श्रवण करितांच त्यांतील जे ज्ञानशून्य होते
 ते बावांस विनंति करूं लागले कीं, चार दिवस येथेंच मुक्काम करून
 एकाद्या हत्यारबंदाची सोबत पाहून मग पुढें जावें. हें बावांनीं ऐकून त्यांस
 अभय देऊन पुढें झाडीचे मार्गावर चालू लागले, आणि एक
 मुक्काम होऊन दुसरे दिवशीं मार्गक्रमण करीत असतां, अकस्मात्
 मार्गावर लोकांचा गलबा होऊन ते धावूं लागले तो बावा मंडळी-
 सह चालत आहेत हें पाहून त्यांकोडे आले. त्यांस बावांनीं पुसतां ते
 सांगूं लागले कीं, आम्ही मार्गावर वाघ बसल्याचें पाहून भयानें धांवत आलों,
 हें बावांनीं श्रवण करून त्यांस अभय देऊन पुनः मार्गावर आपल्या-
 बरोबर घेतल्यावर मार्ग चालतां चालतां बावा आपण पुढें होऊन
 व्याघ्राजवळ गेले, आणि त्या वाघास तेथून दूर बसण्यास सां-
 गून सर्व यात्रेकरूंंस हाक मारून मार्गानें चालू लागण्यास

सांगुं लागले, पण ते भयाने पुढे जाईनात असे पाहून आपण स्वतः त्यापुढे जाऊन सर्वांस मार्गावरून पार केले. नंतर त्या व्याघ्रास यथेच्छाविहारास परवानगी देऊन आपण बरोबर आलेल्या यात्रक-न्यांजवळ आले, तो ते व इतर मार्गावर भेटलेले लोक यांनीं हरिबावांचे महत् स्तुत्य कस पाहून मोठ्या भक्तीने दृढ चरण धरून ते त्यांस विनवितात कीं, आपण साक्षात् परमेश्वर आहां. काय हे वशीकरण? जसे सेवक मनुष्यास आज्ञा करून त्यास एके ठिकाणी बसवावे, तसे आपण या क्रूर पशु व्याघ्राला बसविले, हा आपणांस वश कसा झाला? असा वारंवार शब्द करीत नमन करूं लागले. हे हरिबावांनीं श्रवण करून निरभिमानीं करून त्या सर्वांस कळवितात कीं, तुहां मला ईश्वर ह्मणूं नका, हा श्री गणपतिमहामंत्राचा प्रभाव आहे आणि तो मंत्र ज्यांस सिद्ध झाला त्यानें कोणत्याही इंद्रचंद्रादि देवांचे आवाहन केले तर ते देवाल वश होतात, मग हे क्षुद्र पशु व्याघ्रादिक वश झाल्याचे आश्चर्य काय? अशा अनेक शब्दांनीं आपल्यावरील महत्त्व दूर करून त्या सर्वांनीं प्रेमाने बोलत बोलत पुढील मार्गक्रमण करूं लागले. आणि कांहीं महिन्यांनीं नासिक व्यंबकेश्वरादि देवांचीं दर्शने घेऊन पुढे पुणे मुक्कामास आले. तो तेथे गोविंद हरि व रामचंद्र हरि हे पुत्र श्रीमंतांजवळ होतेच, त्यांनीं हे श्रीमंतांस कळविल्यावर श्रीमंतांनीं आपल्या घरीं हरिबावांस आणून, यात्रेचे श्रम बहुत झाले आहेत करितां आतां आपण येथे राहून आम्हांस पावन करावे व आपले श्रमही दूर करावेत, अशा प्रार्थना करून त्यांनीं ठेवून घेतल्यामुळे तेथे कांहीं दिवस राहून त्यांच्या संतोषे निरोप घेऊन गोविंद हरीस व रामचंद्र हरीस संगे घेऊन सर्व यात्रकन्यांसह कुरंदवाडास येऊन पोहोचले, तेव्हां वडील पुत्र कृष्णभटवावा व बाळभट व बंधुवर्ग आणि इतर बहुत मंडळी समोर येऊन हरिबावांस उत्साहाने गांवांतून मिरवीत आपल्या घरीं घेऊन गेले. नंतर त्रिवक हरि वगैरे येऊन मोठ्या उत्साहाने यात्रासांगता केली. ही यात्रा कुरंदवाड मुक्कामीं राहिल्यावर केली. याखेरीजही हरिबावांच्या एक दोन काशीयात्रेच्या आठव्या झाल्या होत्या, असे एक दोन वेळां (मीं या ग्रंथकर्त्यानें)

वृद्धांच्या मुखांतून ऐकिलें होतें.

पुढें हरिवावा कुरुदवाड मुक्कामीं पट्टकर्म करून राहिले असतां गोविंद हरिव रामचंद्र हरि हे पुण्यांत श्रीमंतांजवळ जाऊन येऊन राहिले असत. परंतु त्यांच्या इच्छेप्रमाणें त्यांस धनलाभ होत नसल्यामुळे हरिवावांजवळ येऊन अवसर पाहून विनयानें त्यांचे चरण धरून विनंति करितात कीं, आर्ह्यीं श्रीमंतांजवळ राहून त्यांपासून प्रभुशक्तीपूर्वक धनलाभ व्हावा ही इच्छा करीत आहों, परंतु भद्यापर्यंत इच्छा पूर्ण होत नाही. तर ती पूर्ण व्हावी. अशी विनंति करीत करीत बहुत नम्र होऊन पदों लागले, हें बावांनीं पाहून परम शांत मनानें त्या उभयतांचें पूर्व कर्मफल ध्यानांत आणून आज्ञा करितात कीं, हे गोविंदा, तूं जन्मांतरीं श्रीविठ्ठलास नवस केला होतास, तो कार्य होऊनही, फेडला नाहीस; यास्तव तो देव कार्यविघातक झाला आहे. तर तें ऋण फेड. असें ह्मणतां गोविंदपंत बहुत उद्विग्न होऊन चिंता करूं लागला कीं, मीं नवस तरी कोणता समजूं? असें पुनः पुनः मनांत आणून अति म्लान वदन झाला. हें त्याचे मनांतील सर्व बावांनीं समजून अभय देऊन त्यास ऋण फेडण्याचें सांगतात, अरे, तूं पंढरीस जाऊन श्रीविठ्ठलाचें दर्शन घेऊन पुनः महाद्वारांत यावें, तों तेंथें कोणी असंत वृद्ध असून महारोगी मनुष्य तुझें नांव घेऊन तुला हाक मारील. तूं त्यापुढें जातांच माझी इच्छा पूर्ण करशील काय असें बोलून तो तूं जन्मांतरीं केलेला नवस मागेल. ती त्यांची इच्छा तूं पूर्ण केलीस ह्मणजे तुझी इच्छा तोच पूर्ण करील. इतकें गोविंदपंतास सांगून निरोप दिला व रामचंद्रपंतास सांगतात कीं, तूझा ऋणी चिमाजीपंत अपा पेशवे आहे, त्याची सेवा तूं एकनिष्ठपणें कर, ह्मणजे तो तुझी इच्छा पूर्ण करील. हें रामचंद्रपंतास सांगून निरोप दिल्यावर ते उभयतांही हरिवावांस वंदन करून एक पुण्यास गेले; व दुसरे गोविंदपंत पंढरीस गेले तों श्रीविठ्ठलाचें दर्शन घेऊन पुनः महाद्वारीं येतांच बावांनीं सांगितल्या प्रमाणें एका वृद्ध रोग्यानें गोविंदपंत असें नांव घेऊन हाक मारिली ह्मणून त्यापुढें जातांच तो ह्मणतो कीं, मला कोंकणचें पकान्न

घारगे ह्मणून कारितात ते दहा घारगे खाऊन वर तांब्याभर थंड पाणी प्यावे असें बहुत दिवस वाटते, तर ती माझी इच्छा तूं पूर्ण करशील काय? असें ह्मणतांच ते सर्व गोविंदपंतांनीं मान्य करून, त्वरेनें गांवांत फिरून उत्तम प्रतीचे दहा घारगे व तांब्याभर थंड पाणी घेऊन ते त्या वृद्ध रोग्याजवळ आले, तों रोगी भ्लान होऊन नेत्र झांकून पडला आहे हे त्यांनीं पाहून मोठा शब्द करितांच त्यानें नेत्र उघडून गोविंदपंताकडे पाहिले आणि इच्छेप्रमाणे जिन्नस आणि लस काय ह्मणून विचारिले मग गोविंदपंतांनीं ते घारगे व पाण्याचा तांब्या पुढे ठेविला, ते पाहून परम संतोषाने तो ते घारगे स्वस्थपणे खाऊन वर तांब्याभर पाणी प्याला आणि ठेकर देऊन गोविंदपंतास ह्मणतो अरे गोविंदपंत, माझी बहुत वर्षांची इच्छा तूं पूर्ण केलीस, आतां मी पुण्यास जाऊन श्रीमंतांजवळ राहा, ह्मणजे तो तुझी इच्छा पूर्ण करील. ह्या माझ्या बोलाचा तूं संशय मानूं नको. इतके गोविंदपंताशीं बोलून तो रोगी अकस्मात् तेथे नाहीसा झाला. हे गोविंदपंतांनीं पाहून चहूंकडे दृष्टि देऊन मग विस्मय करितात, काय थोर माझा पिता हरिबाबा, काय त्याचे ज्ञान? मला महाद्वारांत पाहून नांव घेऊन हाक मारील त्याची इच्छा तूं पूर्ण कर ह्मणून सांगितले, पण जर त्यावेळीं मला नवस फेडून घेण्यास देवच महाद्वारांत भेटेल असें सांगितले असतें तर त्या प्रभूचे पाय मीं कधीं सोडले नसते. असे अनेक प्रकारें मनांत विचार करीत कांहीं वेळ तेथेच स्तब्ध राहून मनांत म्हणतात कीं, माझा अधिकार तसा नसल्यामुळेच वडिलांनीं मला तसें सांगितले नाही. बरे असो. अशा स्वरूपाने तरी मला देव दृष्टीस पडून मजशीं बोलून माझे हातून त्यानें नवस फेडून घेतला असावा, हाच संतोष मानून हरिबाबांस नमस्कार करून तेथून निघाले, ते कांहीं दिवसांनीं पुणे मुक्कामीं श्रीमंतांजवळ आले; हे श्रीमंतांनीं पाहून प्रेमाने कुशल प्रश्न करून ठेवून घेतले. पुढे उत्तरोत्तर त्यांवर श्रीमंतांचें प्रेम वाढून त्यांस आपल्याबरोबर स्वारींत (हरिबाबांचे हे पुत्र मंगलप्रद असें मानून) संगतीस घेऊन जाऊं लागले. तसें थ रामचंद्र हरीसही चिमाजी आपासाहेब पेशवे हे आपल्याबरोबर

स्वारीत घेऊन जात असत आणि त्यांजकडून झालेली शौर्याची कामें पाहून त्यांजवर बहुत प्रेम करीत. अशा वागणुकीनें ते उभयतां बंधु पुण्यांत कांहीं दिवस राहून पुढें वडिलांचे दर्शनास कुरुंदवाड मुक्कामीं आल्यावर तेथें सर्वास भेटून कांहीं दिवस राहिले असतां हरिवावांची समाधानवात्ते पाहून त्यांस गोविंद हरी पूर्वी पंढरी मुक्कामीं महाद्वारांत झालेलें चरित्र सांगून मोठ्या प्रेमानें विनंति करितात कीं, अहो बाबा, रोगी तो कोण असावा? अशी पुनः पुनः विनयाने विनंति करितो. हें एकून बाबा अनुग्रहबुद्धीनें पुत्रास सांगतात कीं, तूं पूर्वजन्मीं ज्याची सेवा केलीस तोच प्रभु. तुला तें शंख चक्र धारण केलेलें स्वरूप दृष्टीस पडण्याचा तुझा अधिकार नसल्यामुळे त्याला भक्ताभिलाष पूर्ण करण्यास असें कुत्सित रूप धारण करावें लागलें. ही त्या परमेश्वराची भक्तप्रेमळता श्रवणानें, गोविंदपंतास ईश्वरलाभाविषयी इच्छा होऊन वडिलांस विनंति करितां, बाबांनीं त्यास असें सांगितलें कीं, आतां जन्मांतरीं केलेल्या सत्कर्मचें फळ भोगण्यांत आलें आहे, तें भोगीत असून त्या प्रभुपदावर चित्त ठेवा व तद्भक्तादिकांचेही अनेक प्रकारें पूजनादि सत्कार करीत जा, ह्मणजे तो देव दयाळु जवळच आहे. असें सांगून त्या गोविंदपंताचें समाधान केलें. नंतर हा वडिलांचा अनुग्रह झाला असें मनांत पूर्णपणें येऊन ते पुढें आमरणपर्यंत हें विस्मरण न होऊं देतां वागले, इतकेंच नव्हे, तर त्याप्रमाणें त्या प्रभूची वारंवार यात्रा करणें व त्याचे इतर महाभक्त आहेत त्यांची वारंवार पूजा करणें व प्रती मार्गशीर्षमासी पंढरांचे वारकरी अंध, पंगु, व दरिद्रो वगैरे हजारों लोकांस अन्नवस्त्र दान करणें हीं महत्पुण्यकृत्येही त्या हरिवावांचे आक्षेपमाणें वारंवार करतिच असत. असो. हरिवावांचे आशीर्वादे त्या गोविंद हरींचें व रामचंद्र हरींचें बहुतच वैभव वाढून त्यांनीं मिरज व तासगांव हें आपापल्या राजधानीचें ठिकाण केलें. पुढें त्यांच्या पुत्रपौत्रादिकांचें वर्णन इतरत्र उपलब्ध आहे. कारितां येथें देण्याचें प्रयोजन नाहीं.

हरिभटवावांचे वडील चिरंजीव कृष्णभटवावा हे आपले वडिलां-

प्रमाणेच विद्वान् असून ईश्वराराधनेविषयी सदा तत्पर असत, यास्तब त्यास बहुत लोक हरिबाबांप्रमाणेच मानीत. त्यांस पांच पुत्र होते, पैकीं पहिले मेघश्यामराव; २ पुरुषोत्तमराव; ३ बळवंतराव; ४ माधवराव; ५ नारायणराव. ह्या पांच पुत्रांसह कृष्णभटबाबा हे कुहंदवाड मुक्कामींच राहत असत. इकडे गोविंद हरि व रामचंद्र हरि यांस पेशवे सरकारांतून सरंजाम जाहल्यावर त्यांचे संगतीने कृष्णभट बाबांचे चिरंजीवांसही दरसाल हजारों रुपयांच्या तैनाती झाल्या. नंतर गोविंद हरि हे वारंवार पंढरीचे यात्रेस जाऊन नंतर ते आपलेकडे सरंजामांत आलेले मंगळवेढे वगैरे गांवीं राहून मग पुण्यास जात. त्यांबरोबर कृष्णभट बाबाही हरिबाबांचे आज्ञेवरून पंढरीस जाऊन नंतर मंगळवेढे गांवीं कुटुंबासह राहू लागले. त्यानंतर कांहीं वर्षांनीं हरिबाबा चतुर्थाश्रम घेऊन स्वानंदवासी झाल्यावर तीर्थयात्रानिमित्ताने देशांतर करीत असतां पुणे मुक्कामीं आले. ते श्रीमंतांनीं श्रवण करून त्यांचे दर्शनास येऊन कांहीं संभाषण करितां श्रीमंतांस असें वाटले कीं, अशा थोर ब्राह्मणास आह्मांकडून एखादा गांव किंवा जमीन तरी त्यांचा योगक्षेम चांगला चाले अशी असावी. असें मनांत आणून गोपाळराव गोविंद यांस कळविल्यावर त्यांनीं श्रीमंतांस अशी विनंति केली कीं, आमचे कृष्णभट काका प्रतिग्रह कधीं ध्यावयाचे नाहीत; कांकीं, त्यांचा प्रपंच चालण्यास त्यांस पंचवीस लक्ष रुपयांचा सरंजामच सरकारांनीं दिला आहे. अशी वडिलांची प्रतिग्रहाविषयी विन्मुखता व आपले घरचा एकोंपा दाखवून श्रीमंतांचे त्यांनीं समाधान केले.

हरिबाबांचे दुसरे पुत्र बाळभटजी हे कुटुंबासह वडिलांजवळच कुहंदवाडांत राहत असत. त्यांची पत्नी सुशील असे. हरिबाबांस उत्तरोत्तर वृद्धावस्था आल्यावर ती हरिबाबांची व आपले पतीची सुश्रूषा करण्याविषयी सदा तत्पर असे. परंतु तिच्या संतति कमी असून चार पांच वर्षांनीं एखादे मूल होई व तेंही स्वरूप काळांतच नाहीसे होई, यामुळे ती कष्टी असे. तरी पण त्या उभयतांच्या सेवेत केव्हांही अंतर पडू देत नसे. असे कांहीं दिवस गेल्यावर तिने बाबा स्वस्थपणे बसलेसे पाहून

विनयानें आपल्यास मृतबंध्यादोष असल्याचा दूर होण्याबद्दल विनंति केली आणि समाप सेवा करीत राहिली हें बावांनीं पाहून तिला ते सांगतात, गे तुला पुत्राची इच्छा असल्यास तू या श्री मयूरेश्वराचें पूजन कर, ह्मणजे तो भक्तवत्सल तुला दीर्घायु असा पुत्र देईल. असें बोलून तिला पूजनपद्धति सांगून निरोप दिल्यावर तिनें श्वशुरांनीं सांगितल्याप्रमाणेंच पूजनप्रकार चालू करतां धोड्या महिन्यांतच गर्भ राहून पुत्र जाहला. त्याचें नांव मयूरेश्वर हेंच ठेविलें. पुढें त्यास मोरोबा आवा असें ह्मणत. तो कांहींसा वयांत आल्यावर त्याचे मातोश्रीनें गोविंद हरीबरोबर पुण्यास पाठविलें. नंतर तो मोरोबा आवा बुद्धीनें विशेष असे, यास्तव तो आपले चुकते गोविंद हरीशी व त्यांचे पत्नीशीं परम आर्जवानें असून गोपाळराव गोविंद हा त्याहून कांहीं वयानें वडील व सशक्त व बुद्धिमान असा असे. याशीं तर दंधुत्वाचें नातें असून सदा मित्रभावही बहुतच ठेवीत असे, त्यायोगें बरींच वर्षे त्याजवळ राहून पुढें पेशवे सरकारचे वाड्यांतही गोविंद हरीबरोबर जाऊन श्रीमंतांचा व त्यांचे पत्नीचा कांहीं परिचय झाल्यावर पुढें मोरोबानी त्या सरकारचें प्रेम आपल्यावर व्हावें यास्तव अशी युक्ति करीत चालले कीं, प्रति दिवशीं पुण्यासभोंवारच्या बागेत हिंडून कांहीं फुलें संपादन करून श्रीमंतांचे व त्यांचे पत्नीचे देवपूजनाचे वेळेस तीं फुलें पुढें ठेवून श्रीमंतास वंदन करून स्वल्पकाळ तेथें बसून घरीं यावें, याप्रमाणें बरेच दिवस करीत असत. पुढें श्रीमंतांची स्वारां कुटुंबासह पुणे-प्रांतांतली गांव पाहण्याकरितां गेली त्यावेळीं मोरोबांनींही आपल्या खर्चानें बरोबर घोडें घेऊन स्वारीबरोबर जाऊन वेळोवेळेस फुलें पोंहोचविलीं. पुढें श्रीमंत पुण्यास आल्यावर मोरोबाआवाची निष्ठा पाहून त्यास एक हजार रुपये बक्षीस देऊन संतुष्ट केल्यावर त्या मोरोबा आवास द्रव्यलाभ झाल्यामुळें ठिकाण धरून राहण्यास बरें पडलें. मग धोड्याच दिवसांनीं गोविंद हरीस पागेचें काम झाल्यावर त्याचे नांवें बेहेडा झाला. त्यावेळीं गोपाळराव गोविंद यांच्या स्नेहानें मोरोबा आवा यांचे नांवें बेहेड्यांत चार हजार रुपयांची

तेनात नमूद झाली. नंतर मिरज किल्ला गोविंद हरीकडे झालाच होता. तो तेथे राहिल्यावर मोरोबांनीही तेथेच आपणांस राहण्याजोगा वाडा बांधून सहकुटुंब त्यांत राहिल्यावर वारंवार गोविंद हरि किंवा गोपाळ राव गोविंद यांजबरोबर स्वारींत किंवा घरी असून सर्व दौलतीची व्यवस्था मोरोबा आबा पहात असत. त्यामुळे गोविंद हरीस रोख द्रव्य किंवा गांवें वगैरे इनाम मिळत, व्याप्रमाणे मोरोबा आबांसही कांहीं मिळत असत. त्यायोगे मोरोबांची संपत्ती उत्तरोत्तर बरीच वृद्धिगत झाली. पुढे कांहीं दिवसांनी दौलतीचे काम सुरक्षित चालविल्याबद्दल श्रीमंत सरकारांतून एक हजार रुपये दरसाल तेनात जास्त ठरली. त्यायोगे पूर्वीचे चार हजार व हल्लींचा एक एकूण पांच हजार रुपये दरसाल मोरोबांस मिळू लागले ते व सुमारे पांच हजारांचे इनाम एकूण दहा हजार रुपये दरसाल जमा होत असत. खेरीज त्यांनी दौलतीचे कामांत सुमारे लक्ष रुपये संपादन केले असावेत, असे वृद्ध जन झणत असत. ते मोरोबा आबा द्रव्यसंपादक असून यांनी धर्मबुद्धीने श्रीशिवालयें, धर्मशाळा, ब्राह्मणांचीं घरे, वगैरे बांधण्याकडे हजारों रुपये खर्चून यांनी लोकोपयोग बराच केला. त्यांचे अंगी मैत्री संपादण्याचा एक मोठा विशेष गुण होता तो असा कीं, गोपाळराव गोविंद हे पुढे व्याधिग्रस्त होऊन मिरजेत आल्यावर त्यांची प्रकृति उत्तरोत्तर अत्यावस्थ पाहून गोविंद हरी वगैरेंनी त्यांस तुमचे द्रव्य कोठे आहे व कोणास काय द्यावयाचे आहे वगैरे विचारिले असतां; त्यांस गोपाळराव एकच असे सांगे कीं, सर्व मोरोबास ठाऊक आहे तो सांगेल तसे करा. हे शब्द ऐकून सर्व लोक त्या मोरोबास असे झणत कीं, अहो, मोरोबा आबासाहेब, काय तुमची मैत्री जोडण्याची विद्या! अहो साक्षात् पिता, पुत्रास गुह्य विचारीत असतां ते त्यास कांहीं न सांगतां तुम्हांवर मित्रभावाने पूर्ण विश्वास ठेवितो, तस्मात् मोरोबाप्रमाणे मित्रभाव व विश्वास संपादन करणारा दुसरा मनुष्य पाहण्यांत विरळाच असेल, असे त्यांचे बुद्धिमान लोक वर्णन करीत.

भाग ७.

पुढे कुरुंदवाड मुक्कामी हरिवावाजवळ भास्कर हरि हे राहत असत. ते लहानपणापासून सशक्त व बुद्धिमान असून कांहीं विद्वान्ही होते. त्यांस हरिवावांची संगति बहुत वर्षे असून त्यांच्या बरोबर त्यांनी अनेक तीर्थयात्रादि प्रसंग दोन तीन वेळां केला होता, ह्या कारणामुळे त्यांच्या अंगी सत्वगुण विशेष वाढला होता. ह्मणून त्या भास्कर हरींची वागणूक हरिभटवावांस व इतरांस बहुत आवडत असे. पुढे कांहीं दिवसांनी हरिभटवावांनी भास्कर हरींस असे सांगितले की, तूं मजबरोबर देशपर्यटणानें शरीरास बहुत कष्ट दिलेस, तर आतां कांहीं काळ तुला राजपुरुषसुख संपत्ति मिळावी या हेतूनें मी सांगतो तसें तूं करावें. असें बोलून ते आज्ञा करितात की, तूं पुणे मुक्कामी जाऊन श्रीमंतांस भेट ह्मणजे ते तुला आपल्या सन्निघ ठेऊन घेऊन आपला राजकीय सुखानुभव देतील. अशी वडिलांची आज्ञा होतांच ते मनांत विचार करितात की, जर मी वडिलांच्या आज्ञेप्रमाणे श्रीमंतांचे आश्रयास जाऊन राहिलों तर मला वडिलांची संगति सुटून ईश्वरदर्शनलाभांतही अंतर पडेल. अशा चिंतेंत निमग्न आहेत हे हरिभटवावांनी पाहून त्यांच्या मनांतोळ सर्व आशय समजून पुनः ते भास्करपंतास सांगतात, रे तुझे जन्मांतरींचे कर्म राज्यभोग भोगविणारें आहे. ह्याकरितां तें सुख स्वल्प काळ तरी तूं अनुभविलेंच पाहिजे. पुढे त्या सेवाधर्माचा त्याग करून पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें तूं प्रभूचें पादचिंतन करीत जा, ह्मणजे ऐहिक सुख भोगून पारमार्थिक सुखासही पात्र होशील. असे वावांचे आर्शावचन शब्द त्यांनी श्रवण करून व विनयपूर्वक वडिलांची आज्ञा मान्य करून ही हकीकत आपले बडोळ बंधु त्रिवक हारि यांस कळविली आणि त्यांच्या सहाय्यानें त्यांनी बंदुकीनें निशाण मारणें, पट्टा तरवार हात मारणें, व घोड्याची शर्यत वगैरे युद्धचातुर्याचा अभ्यास दारीत करीत कुरुंदवाडानजीकच्या गां-

गावर आपला अंमल बसवून कृष्णापैलतीरास असलेला कागवाड
 हा गांव आपल्या विश्रांतीचा ठिकाण केला व तेथे स्वल्प काळ राहून,
 गांवास पुरण्याजोगे पाणी लागे अशा ठिकाणी मोठी विहीर खणून
 त्या गांवास पाण्याची सोय करून त्या जागी कुलझाडे लाविली
 आणि त्या गांवास असलेल्या कृष्णा नदीस घांट बांधून घाटावर
 एक मोठे देवालय बांधून त्यांत आपले पितामह बाळभट यांचे नांव
 बाळेश्वर या नांवची लिंगस्थापना केली, व त्या लिंगाची पूजा वगैरे
 करण्यास एका मनुष्यास सांगून, त्यास निरंतर चालेल अशी जमीन
 देऊन स्थाईक केले. पुढे कांहीं दिवसांनी तासगांवकर परशुरामभाऊ
 साहेबांकडून त्या देवास अभिषेक, पूजन, ब्राह्मणभोजनादि क्रम चालू
 झाला. तो अद्यापि जमखंडी संस्थानाकडूनच प्रतिवर्षास होत असतो.
 असो. भास्कर हरि कुरुंदवाडांत राहून, मिरज किल्लेदार डुबल होते
 त्यांची किल्ला व गांवठाणे रक्षण करण्याची दक्षता कशी आहे ही
 पाहून त्यांत कांहीं कमीपणा असल्यास श्रीमंतास कळवून प्रसंगी आपले
 शौर्यही दाखवावे या हेतूने तशा शूर मंडळीचा जमाव जमवून
 मिरजेची कृष्णा नदी उतरून आलीकडे गांवावर येऊन कांहीं घरां-
 तील व कांहीं रानांतील गुरे वळवून कृष्णापार होऊन कुरुंदवाडास
 घेऊन जावी, व त्यास कोणी हरकत करण्यास आल्यास त्याजवर
 हत्याराचे वार करावे आणि आपण शत्रूचे हाती लागू नये. या-
 प्रमाणे मध्ये मध्ये कांहीं दिवस सोडून सोडून करीत असतां पर्ज-
 न्यकाळामुळे कृष्णस पूर आला, तरी त्यांनी मुखांत तरवार धरून नदी
 पोहून मिरजेच्या तीरावर येऊन पूर्ववत् गुरे वळवून कृष्णापार व्हावे.
 याप्रमाणे पुनः पुनः करीत असतांही त्या डुबलाकडून कांहींच प्रति-
 बंध होत नाही, असे समजून हा सर्व प्रकार श्रीमंतास पत्रद्वारा
 निवेदन केला. ते पत्र श्रीमंतांनी पाहून, जर भास्कर हरि हे मोठे धैर्य-
 वान आहेत तर त्यांनी आम्हांकडे यावे, असे गोविंद हरीस सांगितले
 व डुबल हा, मिरज किल्ला संरक्षणास, योग्य नाही असे समजून पुढे
 थोड्याच वर्षांत त्याजकडून तो किल्ला काढून नारायणराव घोरपडे

इचलकरंजीकर यांजकडे दिला. पुढें भास्कर हरीनें आपले वडील हारें-
 वावा पांची आज्ञा घेऊन जमावानिशीं ते श्रीमंताकडे पुण्यास गेले.
 तेथें श्रीमंताचे दर्शनास जातांच त्यांनीं पूर्वी भास्कर हरीचे गुण ऐकि-
 लेच होते. यामुळें भास्कर हरीची आपल्याकडे आश्रयास आर्लो आहे
 वगैरे विनयाची विनंति ऐकून त्या बाळाजी बाजीराव ऊर्फ नाना-
 साहेब पेशवे यांनीं त्या भास्कर हरीस जमावानिशीं आपल्यापाशीं ठेवून
 घेऊन त्यास दरसाल जाततैनात पांच हजार रुपये व तेहतीस हजार
 रुपये स्वारांस आणि पालखी चौबदार वगैरे इतमाम व कापड वगैरेंस
 तीन हजार एकूण एकेचाळीस हजार रुपये दरसाल देण्याची कबुली
 करून इतर थोर सरदारांप्रमाणें त्यासही सरदार केले. नंतर भास्कर
 हरि हे सरदारी काम करीत असतां सरकारी काम बहुत हुशारीनें
 करितात असें श्रीमंतांनीं पाहून ते त्याजवर फार लोभ करीत असत.
 भास्कर हरि वर्षातीं चार महिने आपले घरीं कुरुंदवाडास येऊन
 आपले वडील हरिबावा व वडील बंधु त्र्यंबक हरि वगैरे यांच्या समा-
 गमें राहून हरिभटवावांनीं सांगितल्याप्रमाणें श्रावण शुद्ध ४ पासून
 लहान लहान मुलांकरवीं पार्थिव व श्रीगणेशमूर्ति करवून भाद्रपद शुद्ध
 ४ व्रत पूर्ण करून व इतर श्रीगणेशमहोत्सव करून कांहीं दिवस
 राहून पुनः पुण्यास श्रीमंतांचे सेवेस जाण्याचें करीत. याप्रमाणें
 कांहीं वर्षे गेल्यावर एके वर्षीं श्रीगणेशोत्सवाचे दिवस समीप आले
 असून त्र्यंबक हरि हे आपल्या सरकारी कामामुळें श्रीचे उत्सवास
 आले नाहींत, म्हणून भास्कर हरीनीं त्यांस येण्याविषयीं पत्र पाठविलें.
 त्याचे उत्तरीं त्यांनीं भास्कर हरीशीं असा एकोपा दर्शनिला कीं, तुम्ही
 तेथें असतां मीं आलेंच पाहिजे असें नाहीं. आपण उत्सव आरंभि-
 ल्याप्रमाणें करीत जावा असा अभिप्राय कळविला. त्यावरून व इतर
 कागद आणि ऐकीव गोष्टींवरून ते उभयतां एकत्र असून परस्पर
 प्रेमानेंच होते, असें स्पष्ट दिसून येतें.

भास्कर हरि हे प्रतिवर्षीं पुण्यास जाऊन पुनः कुरुंदवाडी वडिलांचे
 दर्शनास येत असत. त्यांच्या मनांतून जर पूर्वी वडील हरिभटवावांनीं

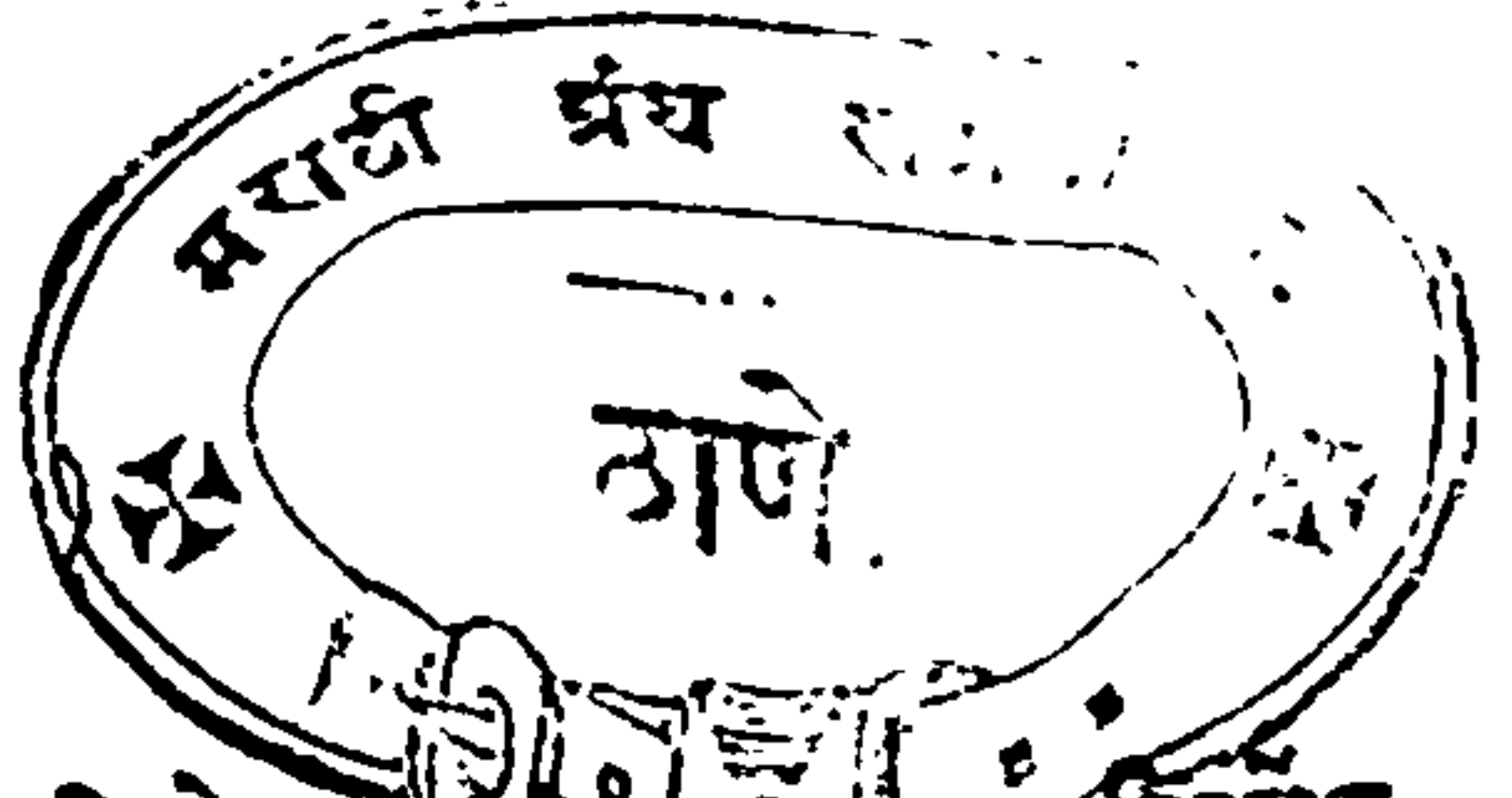
आपल्याकडून श्रीगुरुदत्त पाउलाची स्थापना करविली आहे तर त्यावर पुनः काम करण्यास वडिलांची आज्ञा घ्यावी, असे मनांत आणून तो मजकूर वडिलांस कळवून त्याकामी त्यांची आज्ञा घेतली. नंतर त्यांनी सांगितल्याप्रमाणे तेथे सुशोभित दगडी देवालय व लांकडी सभामंडप करून त्यांतील श्रीगुरुपादुकापूजनार्थ भानुभट गुळवणी यास नेमून प्रतिदिवशी पूजा नैवेद्य दापादि सोय करवून आपण स्वतः गुरुप्रतिपदा व गुरुद्वादशीस विशेष उत्सव करून बहुत द्रव्य घेऊन ब्राह्मण भोजनादि करित, यामुळे पूजा करणारास पुष्कळ द्रव्य मिळून त्याची वृत्ति चांगली चाले. हे सर्व भास्कर हरीचें करणें हरिभटवावांनी पाहून परम संतोषानें आपले नित्यानुष्ठान आटपल्या नंतर केव्हां श्रीगुरुपादुकासन्निध केव्हां कृष्णातीर्थ केव्हां श्रीनरसिंहवाडीत देवापुढें बसून पुढें अस्तमानास संख्यावंदन करून घरीं येत. याप्रमाणे कांहीं दिवस गेल्यावर बावांस चतुर्थाश्रमाचा निजध्यास लागून वारंवार आतां मला स्वानंदवास पिळावा व श्रीगजाननार्चे दर्शन व्हावें आणि पुनः यात्राप्रसंग घडावा, असें संगतीस असणाऱ्यांशीं भाषण करित. हे पुत्रांनी श्रवण करून ते वडिलांस विनांति करितात कीं, आतां आपल्यास अतिवृद्धावस्था आली आहे, करितां आतां आपले घराबाहेर जाणें होऊं नये. परंतु ती पुत्रांची विनांति त्या पूर्णवैराग्यसंपन्न हरिबावांस कांहींच आवडत नसे. तथापि ते पुत्र असें मनांत आणीत कीं, हे आपले वडील असून महातपस्वी, यांच्या तपोबलानें आपल्यास हे वैभव मिळत आहे, तर यांचा वियोग होऊं नये या हेतूनें त्यांनी आपल्याजवळ घरीं राहावें. यास्तव वारंवार ते अनेक युक्ती लढवीत परंतु पुढें हरिबावांचेठाई उत्तरोत्तर मुमुक्षुता वाढत असल्यामुळे ते सर्व संग परित्याग करून भूस्वानंदाचे ह्मणजे मोरेश्वराचे यात्रानिमित्तानें एकटेच घरांतून बाहेर जाण्यास सिद्ध झाले. हे पुत्रादिकांनी पाहून विनांति केली कीं, ह्या वृद्धावस्थेंत यात्रा ही महा दुःखद आहे, तथापि ती आपणास करावीच वाटल्यास बरोबर गडीमाणसें स्वान्या वगैरे सर्व सिद्ध आहे तें घेऊन यात्राचें करावें. अशी विनांति ऐकून

बाबा बोलतात, आतां ही तुमची राजकीय संपत्ति व गडीमाणसं घाडो हीं आह्मांस नको. श्रीगजाननाचे आज्ञेप्रमाणे येथे राहून ही संपत्ति जितकी अनुभविण्याची होती तितकी अनुभविली. आतां आमच्या संगतीस आमच्या खांद्यावरील पडशी ही महा कामधेनु आहे. ही असली ह्मणजे ती सगळीस असणाऱ्याची व आमची सर्व कामना पूर्ण करील. असे बोलून श्रीकामधेनु पडशी आपल्या खांद्यावर टाकून हरिभटवाबा घराबाहेर निघाले. त्यावेळीं त्या कृष्णभटवाबा वगैरे हरिभटजींचे पुत्रांस पूर्वी कांहीं वर्षांमागे मातोश्रीच्या वियोगामुळे कष्ट झालेच होते त्यांहूनही हरिभटजी बाहेर निघाल्यानें बहुत कष्ट झाले. तथापि त्रिवक्क हरि वगैरे पुढें होऊन मोठ्या नम्रतेनें विनांति करूं लागले कीं, आजपर्यंत आपलें दर्शनसेवनादियोगाने आमचीं सर्व विघ्ने दूर होऊन उत्तरोत्तर आमचें महत्व वाढत आहे, परंतु त्या दर्शनाचा लोप झाल्यावर आज आह्मी निराधार झालों. असा अनेकवार पुत्रांचा दीन शब्द श्रवण करून ते शांतवनपूर्वक वागणुकांचा उपदेश करूं लागले कीं, तुम्ही असे उदासीन होऊं नका. आह्मा सर्वास अभीष्टदाता जो श्री गजानन आहे त्याचे ठायीं चित्त ठेवा आणि आपण बंधु बंधु एकोप्यानें व एका विचाराने वागा. आणि “ कलौसंघबलं प्रोक्तं ” या प्रभुच्या वाक्यावर विश्वास ठेवा ह्मणजे सत्कीर्त्यादि संपत्तीनें संपन्न होत्साते चिरकाल सुखी राहाल. अशा उपदेशाने पुत्रांचे सांत्वन करून भटजीं हीं शिष्यमंडळीसह तीर्थयात्रेस निघाले. यापुढे झालेले भटजींचे वर्तन डे १० वे भागांत लिहूं.

इकडे घरो राहिलेले भास्कर हरि कांहीं दिवसांनीं प्रतिवर्षा-
माणें पुण्यास श्रीमंताचे फौजेत आपले जमादानिशीं हजर झाले. त्यांनीं
सरकारच्या कामगिन्या कांहीं दिवस बजावून नंतर नालबंदी रोज .
प्याबद्दल सरकारांत राहिलेला ऐवज व कापड घेऊन घरो कुरू-
डास येतेवेळीं मार्गातील प्रतिबंधक चौकीदारास दाखविण्याबद्दल
कारचा दस्तक ता. १९ जिल्हेजचा घेऊन कुरुंदवाड मुक्कामीं
गले. (तो दस्तक हमर आहे.) पुढे वडील बंधु कृष्णभटजींच्या स-

मागमें राहून श्रीची उपासना करीत असतां त्यांनीं हरिभटवावांबरोबर तीर्थयात्रानिमित्तानें संचार केलेले व जे वावांच्या सेवाधर्मानें संगतीस गेलेले भिक्षुकांस हरिभटवावांच्या आज्ञेवरून त्या त्या भिक्षुकांस त्यांच्या महत्त्वानुरूप कोणास शंभर, कोणास दोनशें, कोणास चारशें, कोणास पांचशें व कोणास हजार रुपये अशी दक्षिणा देऊन संतुष्ट केले. या कृत्यानें भास्कर हरीनें आपले अंगीं असलेला वडिलांची आज्ञा पालन करण्याचा धर्म आणि दातृत्वाचा गुण प्रसिद्ध केला, असें लोकां बोलू लागले. नंतर कांहीं दिवस पुण्यास न जातां मुदतीपुढें घरीं राहिले, सत्र श्रीमंत सरकारचें पत्र “हल्लीं सरकारस्वारी कूच होऊन डेव्यांत दाखल झाली, परंतु तुम्ही अद्यापि आला नाही, ही कोण गोष्ट? तर पत्र पाहतांच आपले जमावानिशीं निघून येणें” ह्मणून पत्र आलें, तें हजार आहे. तें पत्र पाहतांच मोठ्या त्वरेनें आपले स्वार वगैरे लोकांचा जमाव करून वडील बंधूची आज्ञा घेऊन श्रीमंताचे स्वारींत पोहोचले. नंतर यजमानाच्या शत्रूंवर वारंवार मोठ्या हुपारीनें हल्ले करून आलेल्या बंडखोरांस आपल्या हद्दींतून पार केलें. असा त्या भास्करहरीचा पराक्रम पाहून स्वारी पुण्यास परत आल्यावर श्रीमंतांनीं भास्करहरीस पुढें बोलवून आज्ञा केली कीं, तुम्हीं सरकाराचे मिरज किल्यानर्जाक किल्लेदारावर नजर ठेवून राहावे; तेथें तुम्हांस घर बांधण्यास जागा व फुलें, भाजी, वगैरे उत्पन्नास जमीन व जनावरांस गवत याप्रमाणें सरकारांतून बक्षीस मिळेल. असें सांगून मिरज किल्लेदारास सदरप्रमाणें स्वाधीन करण्यास आज्ञा केली. पुढें कांहीं दिवसांनीं प्रतिवर्षाप्रमाणें भास्करहरि घरीं जाण्यास निघाले तेव्हां मिरजेस येऊन किल्लेदारास भेटल्यावर त्या किल्लेदारानें सरकार ता- किदीप्रमाणें घर बांधण्यास व घोडेस्वार राहण्यास जागा व जमीन व जनावरांस कापणी सुरू झाल्यासून तें गवत संपेपर्यंत रोज गवताचीं उंटावगिल दोन कवाडें देण्याचें केलें. तें भास्करहरीचे ताहायांत मात्र उपभोगांत आलें. पुढें त्यांचे वंशिक घरजागा व जमिनीचा अद्याप- पोवेतो उपभोग घेत आहेत. गवताचीं कवाडेंही चालू राहिल्याचीं,

परंतु आपआपसांतल्या कलहामुळे ती किल्लेदारांस मिळत राहण्याचे ठरवून भास्करपंत आपा कुसुंदव डायस बंधुदशनेस जाऊन त्यास वरील मजकूर विवेदन करून आपल्यास पूर्वी व्यवकहरीने घर बांधण्यास सामानसहा जागा दिली होती, तिजवर घर न बांधतां ते लांकूड वगैरे सर्व सामान भिरजेंत घर बांधण्यास पाठवून आपण भिरजेंत राहण्यास बंधुची आज्ञा घेऊन सकुटुंब भास्करपंत आपा भिरजेस आले. नंतर कांहीं वर्षे तेथील शिष्ट ब्राह्मणांस व तेथे अश्वत्थारोपण केले, त्याचे रक्षणार्थ कुसुंदवाडी वांगवार द्रव्य पाठवीत असत. आतां ते वृक्ष कोणें स्थळीं आहेत हा लेख सांपडत नाही. भिरजेंत घर बांधणे चालू करून आपण जमावानिशीं पुण्यास चाकरीवर गेले. तदनंतर भास्करहरि हे अल्प जमावाचे असून मोठमोठी कामे करूं लागले हे पाहून श्रीमंतांनीं संतोषानें शेडसाळ हा गांव व्यवकहरीकडून काढून त्यांजकडे दिला. त्याजबद्दल भिरज किल्लेदारास जें तार्काइपत्र दिलें आहे त्याचा उताराः— “ राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री शिवाजी बल्लाळ गोपावी यांसी— सेवक बाळूजी बाजीराव प्रधान नमस्कार उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीये कुशल लिहित जाणें. विशेष भौजे शेडसाळ कसबे शिरटी प्रांत भिरज हा गांव राजश्री व्यवकहरी यांजकडून दूर करून सालमजकुरीं राजश्री भास्करहरि यांस दिला आहे. तर तुहीं आपल्या तर्फेनें हरएक बाबतींत उपसर्ग न लावणें जाणजे. छंद्र २३ रविलाखर सुरु सन खमस खमसेन मयात्र अल्प बहुत काय लिहिणे मोर्तव मुद्रा आहे.” असा हा गांव श्रीमंताकडून भास्करहरिस बक्षीस पिळाल्यावर त्यांस त्याखेराज जाततेनात व स्वारांचा रोजमुरा वगैरे दससाल येण्याचा त्याप्रमाणें घेत असून सालाबादप्रमाणें घरीं भिरजेस येऊन पुनः चाकरीवर हजर रहात. अशीं कांहीं वर्षे गेल्यावर पुढे घुनाथराव पेशवे यांनीं लाहोरना किल्ला घेऊन तेथील व्याखरा वगैरे आदींजांवासास सुभेदार करून ठरवून आपण पुण्यास परत आले.

तां इकडे सावनूकराचें बंड बहुत वाढलें होतें त्यावर श्रीमंत खुद्द

आपण भास्करहरि वगैरे सरदार बरोबर घेऊन सावनरच्या रक्ष्यावर आले. मग भास्करहरीस आपली हजरची फौज बरोबर घेऊन शत्रु पाहतांच हल्ला करावा ह्यणन आज्ञा केली. त्याप्रमाणे शत्रूचा जमाव नजरेस पडतांच भास्करहरीने आपल्या सैन्याचा वेढा देऊन हयारांचे काम चालू केले. मग थोड्याच वेळांत शत्रूचा पराभव होऊन ते सावनूरचे गांवाठणांत शिरले. पणत्या गांवावरही हल्ला करितांना शत्रूचा माग सहन करून आंत शिरते वेळीं भास्करहरीचे गालास बंदुकीची गोळी लागून गाल छिन्नविच्छिन्न झाला. तथापि त्यानीं त्या वेदना सहन करून धैर्यानें लूट करित करीत शत्रूस पकडून आपल्या सैन्यांत आणिले. त्यावेळचे त्या लष्करांतून आलेले जे पत्र त्यांत भास्करहरीस गोळीचो जखम गालास होऊन बहुत खैर झाली या मजकुराचे तें पत्र हजर आहे. असो. पेशव्यांचे सैन्यांत आणलेला शत्रु शरण आल्यामुळे रघुनाथरावांनीं त्याजकडे सुमारे वीस हजार रूपये वसुलाचा गांव ठेवून मावशी वगैरे त्याचे महाळ आपल्या अमलांत घेऊन स्वारी पुण्यास परत आली. नंतर थोड्याच दिवसांत आपल्या बरोबर स्वारीत आलेल्या सरदारांची सभा करून त्यांत भास्करहरीनें जखमा सोसून मोठ्या धैर्यानें शत्रूस हार्ती घेतले त्यामुळे त्यांनीं जी जी लूट मिळविली आहे ती त्यास बक्षीस, असा बहुमानाचा शब्द सर्वास कळे असा करून विडे देऊन निरोप दिला. नंतर भास्करहरीनीं, आपल्या वडिलांच्या पुण्यप्रभावे निर्विघ्नपणें हा लाभ झाला हा वडिलाचा महिमा वारंवार आठवून त्या द्रव्यापैकी कांहीं द्रव्य पुणें मुक्कामींच धर्म करून बाकीचे सर्व द्रव्य घेऊन ते मिरजेस घरीं आले, तों थोड्याच दिवसांत सोमवतीव्रताचा दिवस प्राप्त झाला. त्या दिवशीं त्यांनीं त्या मिळालेल्या द्रव्यांतून सुवर्णाच्या नाण्यां पैकीं पुतळ्या, होन, फलम काढून घेऊन आपली पत्नी (व सुनांस त्यांच्या याग्यतेनुरूप कोणास पुतळ्या, कोणा एकीस होन, फलम, अशीं नाणीं प्रत्येकीस अष्टोत्तरशत अष्टोत्तरशत देऊन सांगितले कीं, तुम्हीं श्री अश्वत्थावर जाऊन ह्या सुवर्ण नाण्यांनीं सोमवती व्रताचरण

करावें. अशा आज्ञेसह ती सुवर्णनाणीं कारकुनानें घेऊन भास्कर हरींची पत्नी सावित्रीबाई साहेबांकडे येऊन वजनान साहेबांची झालेली आज्ञा निवेदन करून बाईसाहेबांपुढें सर्व नाणीं ठेविलीं. नंतर बाईनीं तीं सर्व नाणीं प हतांच पूर्वी आपल्या विवाहकालीं आपल्यास दागिने घालतेवेळीं आपलें श्वशुर हरिभटवावा व त्यांची पत्नी गौराबाई जी आपली सासू या उभयतांचे आपलेपुढें झालेलें सर्व भाषण मनांत आणून मोठ्या गर्हिवरानें त्या हरिभटवावांचे पादचिंतन करीत स्तब्ध बसल्या. मग कांहीं वेळानें गर्हिवर सावरून चांगल्या सावध होऊन, नाणीं घेऊन आलेल्या सर्व कारकून वगैरे यांस पूर्वीचें वर्तमान सांगूं लागल्या कीं, पूर्वी माझ्या विवाहांत दागिने घालतेवेळीं माझ्या सासूबाईनें आपलें यजमान हरिभटवावा यांस विनंति केली कीं, ही माझ्या सर्व सुनांत लहानगी (कुसदुणी हणजे लाडकी सुन) असल्याबद्दल इला कांहीं दागिने व पुतळ्यांच्या वगैरे माळा व चांगलीं वस्त्रें 'असावीत. अशी पत्नीची प्रार्थना श्रवण करून ते अशीर्वादपूर्वक भविष्य कथन करूं लागले कीं, अगे, ही तुझी सुन आपल्या अंगावर बहुमोलाचे बहुत दागिने घालणारी होईल; इतकेंच नाही, तर ही दुसरे भिक्षुक जन देवनादिकांसही सुवर्णमय दागिने पुतळ्यादि नाण्यांचा धर्म करील, असें बोलून आपल्याजवळ असलेले पांच पुतळ्यांचें गांठलें व गवती सोंवळ्याचें वस्त्र हवऱ्ही केलें. मग त्या गौराबाईनीं ते जिन्नस घेऊन मला तें वस्त्र नेसविले व कंठांत गांठलें बांधून त्या मजशीं असें बोलल्या कीं, तुला यजमानांचि आशीर्वादेकरून पुढें पक्कळ दागिने व वस्त्रें मिळतील बरें, असें जें भाषण केलें तें आज अनुभवस येत आहे. हे त्या बाईसाहेबांचें शब्द श्रवण करणारांस बहुत आश्चर्य वाटलें. असो. तीं नाणीं वगैरे पूजासाहित्य घेऊन अश्वत्थपूजनास गार्ई निघाल्या, तेव्हां बरोबर असणाऱ्या कारकुनास भास्करहरींनीं आज्ञा केली कीं, नाणीं वगैरेनीं यथाविधि अश्वत्थ पूजा करून तीं नाणीं इकडे घरीं आणा, मग आली त्या नाण्यांचा विभाग जोशी व उपाध्येन वांस करून देऊं, असें सांगून अश्वत्थाकडे पाठविलें. तेथें

मोठ्या समारंभाने पृथनादिक व्रत सांग करून घरीं नाणीं घेऊन नि-
 घलेल्या कारकून वगैरेंस जोशी मंडळीनीं पाहून आपल्यांस सर्व
 नाणीं मिळानीं या हेतूनें त्यांनीं नाण्यावर हात घालून भास्करहरींचा
 हुकूम अमान्य करून कलहास आरंभ केला व तो विशेषच झाल्यामु-
 लें भास्करहरींकडून आणखी कांहीं मनुष्ये येऊन त्यांनीं तो कलह
 दूर करून ते तीं नाणीं घेऊन घरीं आले. यावर भास्करहरींनीं आ-
 पला हुकूम जोशी मंडळीनीं अमान्य करून विशेष कलह केला,
 सवत्र त्यांस आजपासून आमच्या घराण्यातील सोमवती व्रतांतील
 जोशीपणाबद्दल मिळण्याचा जो अंश तो द्यावयाचा नाही, असा नि-
 र्बंध केला. तो दाखला बहुत वर्षे चालू असलेला अद्याप सर्व लोकांस
 जाहीर आहे. पुढे कांहीं दिवसांनीं भास्करहरि. पुण्यास चाकरीवर
 जाऊन प्रतिवर्षाप्रमाणे घरीं आल्यावर दंपत्यपूजनार्थ सुवर्णालकारा-
 दि साहित्य तयार नकरून ब्राह्मण सुवासिनींची पूजा केली. त्यांतही
 बहुतच द्रव्यव्यय केला व य प्रमाणेच त्यांनीं त्याच्या पुढील वर्षी पु-
 ष्याहून घरीं आल्यावर उत्तम प्रतीचे गृह तयार करवून त्यांत धान्य
 वस्त्रपात्रादि सर्व शास्त्रोक्त वस्तु ठेवून तें गृह ब्राह्मणास दान क-
 रून त्याम दाखल्याबद्दल दानपत्र करून दिलें, तें हजार आहे. पुढे
 एका वर्षीं उतारून मनुष्यांचा उपयोग होण्याजोगीं विस्तीर्ण धर्मशा-
 ला बांधविली. आणि तसेंच वटाश्वत्याचे तरवरांस पार तयार केले.
 याप्रमाणे घरीं आल्यावर उत्तम प्रतीच्या पक्कानांचें सहस्र ब्राह्मण-
 भोजनादि धर्मकृत्ये करून वारंवार अनेक ब्राह्मण संतुष्ट केले. मग
 कांहीं दिवस घरीं राहून पुनः पुण्यास गेले. पुढे थोड्याच दिवसांत
 सोनपत पानपतावर पेशवे सरकारचा भेड होऊन कत्तल झाल्या-
 मुळें दुःखित होतात वाळजी वाजीराव पेशवे. यांस सुमारे पांच
 • महिन्यांनीं देवाज्ञा झाली. त्यांच्या मागे थोडे दिवसांनीं माधवराव बह्या-
 ल ह्यांस पेशवाईचीं वस्त्रे मिळालीं. त्यांनीं आपल्या पूर्वजांची जी लूट
 पानपतावर झालेली ती शत्रूंनीं फत्तरगडावर ठेविलेली बातमी घेऊन
 ती लूट पुनः परत आणण्याबद्दल दिनीगाले वगैरे सरदारांस त्या फत्तर-

गडावर जाण्याचा हुकूम केला त्यांत भास्करहरि हे होते. हे वर्तमान गोविंदहरि व गोपाळराव गोविंद यांस समजतांच ते भास्करहरींजवळ घेऊन असा बोध करूं लागले कीं, तुहांस उत्तर देशी फत्तरगडावर जाण्यास श्रीमंतांची आज्ञा झाली आहे, परंतु ती उत्तरदेशावर जाण्याची चाकरी आमच्या कबुलती नसून आपणास झाली ती आपण कबूल केली ह्मणजे आहांसही त्याचप्रमाणें तिकडे जाण्यास हुकूम होणार, सबब आपण ती आज्ञा अमान्य केली पाहिजे. कदाचित् त्यांनीं तुहांस चाकरीवरून दूर केल्यास आह्मी तुहांस आपल्या लष्करांत ठेवून घेऊन आतां जसें तुमचें चालत आहे त्याप्रमाणें पढें आह्मीही चालवूं. यांत कांहीं अंतर करणार नाही. असा प्रतिज्ञापूर्वक त्या बंधूचा व त्यांच्या पुत्रांचा बोध श्रवण करून भास्करहरींनें असा विचार केला कीं, हे माझे प्रत्यक्ष बंधु आणि त्यांचे पुत्र हे उभयतां सत्यवादी आहेत, ते खचित मला अंतर देणार नाहीत, असें समजून दुसरे दि. वशीं श्रीमंतांस उत्तरदेशीं जाण्याविषयींची आपली अमान्यता कळविली. ती श्रीमंतांनीं श्रवण करितांच त्यांनीं भास्करहरींस चाकरीतून दूर केलें. हे गोविंदहरींनीं श्रवण करून लगेच भास्करहरींजवळ घेऊन त्यांचे स्वार वगैरे सर्वांस आपल्या ताब्यांत घेऊन भास्करहरींस. असें सांगितलें कीं, आपण घरीं जावें; तेथें तुहांस बसून दरसाल पांच हजार जाततैनात वगैरे चालवीन व स्वारही आपले चालतील. इतकें आश्वासन देऊन त्यांना घरीं भिरजेस पाठविलें. ते घरीं येतां येतां मार्गांत श्रीपंढरीस जाऊन तेथें श्री पंढरीनाथास आपल्यास मिळालेली जी चौपदार काठी वगैरे राजचिन्हें तीं सर्व देवास अर्पण करून भिरजेस आले. हे वर्तमान श्रीमंतांनीं श्रवण करून गोपाळराव गोविंद यांपाशीं असें भाषण केलें कीं, आह्मी भास्करहरींस जरब बसण्याकरितां मात्र चाकरीवरून दूर होण्याचा हुकूम केला. परंतु तो त्यांनीं खराच मानून ते क्षमा न मागतां आपल्या घरीं गेले, हा एक तुमचे कुलांत मोठा निस्पृह व निर्लोभपणा दृष्टीस येतो, असें बोलून त्यांस आज्ञा केली कीं, त्या भास्करहरींस तुहांस समजून सांगून परत आणावें. हे श्रीमंतांचे शब्द

श्रवणो येतांच गोपाळराव गोविंद यांनी अशी विनंति केली की, आमचे भास्कर काकांनी आपली राजचिन्हें श्रीपंढरीनाथास अर्पण करून, आपण घरी राहून हरीवावांनी उपदेश केल्याप्रमाणे ईश्वराराधनच करावे अशी इच्छा धरिली आहे. असी श्रीमंतांची समजूत करता त्यांनी गोपाळरावांस पुनः असी आज्ञा केली की, तुमचे फौजेंत त्या कडाल मनुष्ये घेऊन त्या भास्करहरींस पूर्वीप्रमाणे चालवावे. तें गोपाळराव यांनी मान्य केलें. पुढें कांहीं दिवस गेल्यावर सदरी गोपाळराव यांस आज्ञा केलेली सरकारचे स्मरणांत होतीच. पुढें सरकारांनी सरंजामी लोकांच्या जाततैनाता वजा करून स्वारांची एकसाली घेतली, त्यावेळीं भास्करहरींची जाततैनात वजा करून स्वारांच्या एकसालीचा पैका घेतल्याचा दाखला आहे. पुढें गोविंदहरींचे नांवें बेहडा झाला. त्यांत त्यांनी मिरजकर वगैरे अकरा सरंजामीप्रमाणे भास्करहरींचें सरंजामी लोकांत नांव घालविलें. असो. या भास्करहरींस सहा पुत्र होते. प्रथम धोंडोभास्कर ऊर्फ धोंडोबादादा, दुसरे विनायकभास्कर ऊर्फ विनोबाआबा, तिसरे हरिभास्कर ऊर्फ हरीबा आण्णा, चवथे सदाशिवभास्कर ऊर्फ सदाबाभाऊ, पांचवे वासुदेवभास्कर ऊर्फ वासुदेवरावदाजी, सहावे रामचंद्रभास्कर ऊर्फ बळवंतराव. असे या या नांव नीं प्रसिद्ध असून शौर्यादि गुणांनीही युक्त असल्याबद्दल यांतील चौघांस श्रामतांनी परशुराम रामचंद्र ऊर्फ भाऊसाहेब पटवर्धन यांच्या हाताखाला हुजुरांत फौजेंत ठेवून घेऊन विनोबाआबा व हरबाआण्णा या प्रत्येकास दरसाल पांच पांच हजार जाततैनात व पालखी वगैरे इतमामाबद्दल अडोच अडोच हजार व वासुदेवरावदाजी व रामचंद्रभास्कर या प्रत्येकास दोन दोन हजार रुपये जाततैनाती व एकेक हजार इतमामखर्चाबद्दल दरसाल देण्याच्या कबुलांने ठेवून घेतलें. खेरीज महत्वाचें काम केल्यास वक्षीसही देत असत.

भाग ८ वा.

याप्रमाणें कांहीं दिवस गेल्यावर कर्नाटक देशांत हैदरखाना-
चा उपद्रव होऊन तुंगभद्रतीरावर त्याचा अंमल पूर्ण असल्याचे
पुण्यास श्रामंतांत कळून त्यांनीं तो अंमल दूर करण्यास परशुराम-
भाऊंस आज्ञा केली, तेव्हां भाऊसाहेबांनीं आपले धाकटे बंधु विनो-
बाआबा व हरबाआणा व विठ्ठलरावबाबा यादवाडकर व मेघःश्यामराव
बापु मंगळेवेढेकर वगैरे मंडळी व इतर हुजूरची फौज घेऊन तं तुंग-
भद्रतीरांवर आले. तीं शत्रूंचा जमाव विशेष असल्याचे समजतांच
त्यांनीं आपल्या सैन्याच्या चार टोळ्या करून शत्रूंचा एकदम चाल
केली हें हैदराकडाल सरदारांनीं पाहून त्यांनींही त्याचप्रमाणें सैन्याचे
चार विभाग करून ते टोळी टोळीवर चाल करून आले. ज्या टोळींत
हैदर वगैरे मुख्य सरदार होते तीच टोळी परशुरामभाऊ बंधूसहित
ज्या टोळींत होते त्यांवर चालून आली व परस्पर सरदार आपले युद्ध
चातुर्थ दाखवूं लागले त्यांत परशुराम भाऊंचे पदरीं रामजी या नांवें
कोणो वारगिरांवरील अधिकारी होता तां हैदराकडून जो जो सरदार
गोळींचे पल्यांत येईल त्याला त्याला यम लावःस पाठवूं लागला हें
त्यांचे गोळींचें काम चालू असलेलें इतर शूर लोकांनीं पाहून त्याला
त्यापैकीं कितीएक शूर भले शिपाई शाबास असा शब्द करीत व
कितीएक असे ह्मणत कीं, हें काम पट्टा किंवा तरवारीनें केले असतें
ह्मणजे त्यास वाहवा शाबास हो शाबास हा शब्द मिळता. हा वाराचा
निषम विनोबाआबांनीं श्रवण करून ते शूरांस कळवितात कीं, पहा
मी या हत्तीवरील बंदुकवारदारास मारितो. असें बोलून त्याचा
गोळी उडतांच त्यानें दुसरा बार भरण्याच्यापूर्वीं यांनीं आपला घोडा
उडवून मोठ्या वेगानें घोड्याचे पाय हत्तीच्या दांतांवर ठेवून गंड
स्थळावरील बंदुकवारदार पळ्यानें मारून ते पुनः आपल्या सैन्यांत
आले. याप्रमाणें वारंवार क्रम सुरू असलेला परशुरामभाऊ वगैरे शूरांनीं

गहन त्यांनी विनोबाभावांस. बहुत गौरवाचे शब्द दिले. असो. थोड्याच वेळांत हैदरानें पळ काढून तो तुंगभद्रा पैल तारावर गेला हें परशुरामभाऊंचे सैन्यानें पाहून सर्वांनीं जयशब्द केला. पुढें रामजीं व विनोबाभावा या डभय शूरांवर लोकप्रसिद्ध अशा ह्मणी उत्पन्न झाल्या कीं “आली रामजीची गोळी तर शत्रूनें बांधावी झोळी ” “आला विनोबाचा मारा त्याला कोठें नाही थारा ” ह्या म्हणी बहुत वर्षे शूरमुखांतून निघत असत. इकडे भाऊसाहेब शत्रूंचा पाठलाग करून त्यांस बहुत दूर घालविल्यावर परतून आपल्या पूर्वस्थळीं आले. तीं पूर्वी चार टोळ्या करून हैदरावर गेल्याचें लिहिलें आहे, त्यापैकी एका टोळींत सरकारी नगारा, निशाण, वगैरे राजचिन्हें होती त्यावरच हैदराकडील पेंढारी वगैरेनीं गर्दी करून निशाण वगैरे आपल्या हातीं घेऊन गेल्याचें वर्तमान आलें, तें भाऊनीं श्रवण करितांच राजचिन्हें परत आणण्याकरितां त्यांनीं हरिभास्कर ऊर्फ हरबाआण्णा पटवर्धन यांस बरोबर फौज देऊन रवाना केलें. ते शारोर चलानें व बुद्धीनें सर्वांत मान्य होते. त्यांनीं युक्ति केली ती अशी भोळ्या वेगाचे घोडेस्वार निराळे काढून त्यांस असा हुकूम केला कीं, तुम्ही त्वरेनें त्या चोरच्या पेंढार्यांच्या बाजूनें त्यांपुढें जाऊन पुनः त्यांच्या मुखावर येऊन त्यांचा पुढें जाण्याचा मार्ग बंद करावा. असें सांगून त्यांस रवाना केलें. त्याप्रमाणें स्वारांनीं जाऊन त्यांचा पुढें जाण्याचा मार्ग बंद केला, तीं मागाहून हरिबाआण्णांनीं आपल्या सैन्याच्या तीन टोळ्या करून त्यांच्या दोन बाजूनीं दोन व एक पाठीमागून. अशा युक्तीनें धांवत धावत जाऊन चोरटे दृष्टीस पडतांच त्यांस चोर्ही कडून हत्यारें व गोळ्यांचा मारा केला. तेव्हां त्यांतील बहुतेक लोक ठार झाले, व काहीं मूर्च्छित पडले असें पाहून त्यांनीं लूट केली. त्या लुटींत सरकारी राजचिन्हें नगारा, निशाण, वगैरे सबंद सांपडलीं तीं व काहीं शत्रूंची लूट घेऊन ते परत भाऊसाहेबांजवळ आले, तेव्हां हरबाआण्णा यश घेऊन परत आले हें सर्वांनीं पाहून सर्व लष्करांत जयवाद्ये वाजविलीं. पुढे भाऊसाहेब हैदरानें

पीडा दिलेल्या प्रजेस आश्वसन देऊन त्या देशावर आपले अंमलदार ठेवून आपण सैन्यासह पुण्यास परत आले. तेथे श्रीमंतांनी दरबार भरवून ह्या हैदराबादच्या स्वारीत परशुरामभाऊंस ज्या ज्या शूरांनी सहाय्य करून पराक्रमाने शत्रूंचे पारिपत्य केले त्यांच्या त्यांच्या योग्यतेनुरूप कोणास पोषाख, कोणास अलंकार, कोणास रोख रूपये असे देऊन संतुष्ट केले. त्यांत विनोबाभावांस बहुमोलाचे पोषाख व अलंकार मिळाले व तसेंच हरबाआण्णांसही बहुमोलाचा पोषाख व चाळीस हजार रूपये रोख बक्षीस देऊन त्याच सभेत असा शब्द केला की, हरबाआण्णांनी आपल्या शौर्याने गेलेले यज्ञ पुनः संपादन केले, शाबास त्यांची असे सर्वास केलें असें वोलून सभा विसर्जन केली पुढे काहीं वर्षे अल्प अल्प आलेल्या कामगिऱ्या भाऊ साहेब आपल्या बंधुवर्गीसह करीत असत.

पुढे टिपूसुलतान नांवाचा प्रबल शत्रु दक्षिण देशांत उत्पन्न होऊन त्याने धारवाड किल्ला आपल्या अमलांत घेऊन त्या समीपचे गांवांवर आपली सत्ता ठेविली. हे वर्तमान पुण्यांत श्रीमंतांस कळतांच नाना फडनविसांनी परशुरामभाऊंस किल्ला परत घेण्याकरितां हजरची फौज बरोबर देऊन पाठविले. तेव्हां ते धारवाडावर येऊन किल्ल्यावरून तोफचा गोळा न लागे अशा प्रदेशावर आपले स्वार वगैरे सभो-वार ठेवून किल्लेदाराचा दाणा पाणा बद करून शिपाई लोक न मारतां युक्तीने किल्ला हस्तगत व्हावा अशा युक्तीने वागत व मधून मधून तोफांच्या गोळ्यांनी किल्ल्याचा तट पाडून वारंवार हल्लाही करीत, परंतु शत्रु बहुत जमावाचा असल्यामुळे किल्यात रोध होइना. अशा कारणाने काम न होतां बहुत माहने लष्करासुद्धां भाऊसाहेबांस तेथे राहणे भाग पडले, ह्मणून पुणे दरबारांत त्यांचेविषयी असे शब्द निघू लागले की परशुरामभाऊंनी अल्प वयाच्या आपल्या बंधुवर्गीस सरकारातून मोठ मोठ्या तैनाती देववून त्यांसह ते धारवाडावर दिवाळी सण करीत राहिले आहेत. हे शब्द नाना फडणिसांच्या कानों येतांच त्यांस ते शब्द सत्य असावेत असे वाटून त्यांनी आपले विश्वासुक रामचंद्रबांधी

व मामा या उभयतास परशुगमभाऊंकडील खरें वर्तमान घेण्याकरितां धारवाडास पाठविले. ते योड्याच दिवसांत भाऊसाहेबांचे लष्करांत येऊन त्यांचे भेटोस डेऱ्यांत गेले. त्यावेळीं सर्व मंडळांसह भाऊसाहेब भाजनास बसलेले पाहून ते विनोदानें हास्य करून बोलूं लागले कीं, अहो भाऊसाहेब, तुझांवर श्रीगणपतीची कृपा पूर्ण आहे खरी. हे पहा आपले पुत्र व बंधु कोणास अठरा कोणास वीस वर्षे अशा वयांचे, अद्यापि मुखास मिश्रूही पुरतें आलं नाहीं, परंतु ते शिपाईगिरीच्या धाटावर राहून मोठमोठ्या तैनाती घेऊन पंक्तींत भातरोटीवर शिपाईगिरीचा हात चांगला चालवत आहेत, हें आतां आम्हांस दृष्टीस पडलें. पण अशा रीतीनें किल्ला घेण्यास निदान बारा वर्षे तरी लागतील असें वाटतें अस त्या उभयतांचे विनोदाचे शब्द ऐकून भाऊसाहेबांस व इतर पटवर्धनांस बहुत क्रोधावेश येऊन त्यांनीं त्यांशीं प्रतिबन्नें असें भाषण केलें कीं उदईक अस्तमान होण्याच्यापूर्वीं किल्ला घेऊ; न घेऊं तर तुमच्या समक्ष सरकारकामीं हे आपले प्राण देऊं. असा त्या शूरांचा सक्रोध प्रांतज्ञाशब्द त्या उभयतांनीं श्रवण करून ते त्यांचे वारंवार सांत्वन करूं लागले परंतु ते कांहीं त्या पटवर्धनांस रुचलें नाहीं. पुढें भाऊसाहेबांनीं मोठ्या निकरानें युद्ध करण्याची तयारी करून दुसरे दिवशीं सूर्योदयाबरोबर किल्ल्यावर चालून जाऊन तेथे हरिभटबाबांचे व श्रीगजाननाचे सर्वांनीं प्रार्थनापूर्वक स्मरण करून युद्धास आरंभ केला तो असा—प्रथम तोफा चालू करून किल्ल्यावर शत्रूंकडील मनुष्यांस उभे राहण्याचीही सवड होऊं नये अशी सरवत्ती केली. नंतर किल्ल्याखालीं जाऊन शिड्या वगेरे लागण्याचा यत्न सुरू करून भाऊसाहेब आपल्या बंधुवर्गांसह किल्ल्यावर चालून गेले. त्या वेळीं रामचंद्रभास्कर ऊर्फ बळवंतराव पटवर्धन हा सर्वांत वयानें अल्प असून शौर्यानें विशेष असें त्यानें सरकारी निशाण हातीं घेऊन पळ्याचा सळ उपसून सर्वांच्यापुढें चाल केली, तेव्हां तो क्रोधावेशानें पूर्ण झालेला भाऊसाहेबांनीं पाहून हा आवेशानें कोठें तरी घालून घेईल म्हणून त्याचे मदतीस निशाणाखालचे कांहीं शिपाई लोक व

इतर यादवाडकर वगैरे बंधूस पाठविलें. ते सर्व किल्यावालीं येऊन शिड्या लावून वर चढूं लागले तों इकडे किल्ल्यावरील लोक तांकाचा मार सोसूनही बुरुजावर येऊन शिड्यांवरून येणाऱ्यांवर बंदुका वगैरेचा भडिमार करूं लागले. तो मार सोसून शिड्यांवर चढणें शिपायांस होईना, हें रामचंद्रभास्करांनीं पाहून त्यांस पाठीमार्गे करून आपण सरसावून पुढे चढूं लागले, तों दोन प्रहर दिवसा सूर्यसंतापानें तप्त असून शत्रूचा मार सहन करीत तसेंच ते बुरुजावर जाऊन तेथें असलेल्या लोकांवर पड्याचे वार करूं लागले. तो शत्रूंनींही त्या बळवंतरावाच्या हातावर व पाठीवर वार केले. तथापि ते वार न जुमानता ते बाघाप्रमाणे चवताळून मनुष्यांवर धावून मारूं लागले. तेव्हां भाऊसाहेबांचे सैन्यांतील लोकांनीं रामचंद्रभास्कर निशाणासह बुरुजावर गेलेले पाहून आपणही चोर्होकडून हल्ला करून ते बुरुजावर व काहीं तटावर आले. हें किल्यांतील लोकांनीं पाहून भयानें सर्व एकीठिकाणीं जमून शरण आल्यासारखें दाखवून दरवाज्यानें पळ काढिल्ले. नंतर भाऊसाहेबांनीं पळून गेलेल्या लोकांवर काहीं फौज पाठवून आपण रामचंद्रभास्करांजवळ आले, तों ते क्रोधावेशानें स्वकीय परकीय मनुष्यांविषयीं ज्ञान नष्ट झाल्यामुळें जो कोणी मनुष्य दृष्टीपुढें येई त्यावर पट्टा चालवूं लागले. हें भाऊसाहेबांनीं पाहून त्यांस दुरूनच बोध करूं लागले, तथापि ते शत्रू बळवंतरावाच्या समजुतीत न येतां, घरा घरा, मारा मारा, असे शत्रू करीतच अंगावर धावून आले. तेव्हां बहुत प्रयासानें त्यांचे हातांतील पट्टा काढून घेऊन त्यांला बुरुजावरून आपल्या लष्करांतील गोटांत नेवून ठेविलें. हा भाऊसाहेबांचा व त्यांच्या बंधुवर्गाचा व त्यांत विशेष रामचंद्रभास्करांचा पराक्रम त्या नाना फडनविसाकडून आलेल्या रामचंद्रबाबा व मामा या उभयतांनीं पाहून ते भाऊसाहेबांशीं असें बोलूं लागले कीं, अहो भाऊसाहेब, आपण आपला बंधु रामचंद्रभास्कर हा अशा पराक्रमाचा असून त्यास तुम्हीं सालीना दोन हजारांवरच ठेविलेंत? अहो, हा सरदार आहे; याला सरकारांनीं दरसाल निदान दोन चार लक्षांची तरी जाहमीर

घोषी. असे शिफारशीची भाषणे करून त्याच वेळी त्यांनी सर
 शिवाजीचा मंत्रकूर पत्रे लिहून सांडणीस्वार पुणे सरकाराकडे
 रवाना केला. इकडे भाऊसाहेबांनी रामचंद्रभास्करास पूर्व स्थितीवर
 आणण्याबद्दल पुष्कळ यत्न केला, परंतु क्रोधवेशाने पित्तवायूचा कोप
 होऊन धरा मारा असे शब्द करीत ते परलोकास गेले. नंतर भाऊ-
 साहेब बंधुवियोगे शोकाकुल असल्यामुळे स्वल्पकळ तेथेच राहून पुढे
 किल्याचा वगैरे बंदोबस्त करून लष्करासह पुण्यास निघून गेले.
 तेव्हां भाऊसाहेबांनी शत्रूंकडून किल्ला परत घेतल्याबद्दल त्यांस व
 त्यांच्या हाताखालच्या वीरांस बहूमान मिळून ते कांहीं वर्षे सुखाने
 घाकरी करू लागले. पुढे कांहीं वर्षे गेल्यावर क्षणजे तारीख ११
 मार्च सन १७९९ इसवी रोजी श्रीमंत पेशवे सरकारांनी
 निजाम सरकाराकडे आपले सवादन कोटी रुपये येणे आ-
 हेत ते मिळावे क्षणून त्यांस मागणी केली अमतां त्यांनी देणे नाक
 बूल करून युद्धाचा प्रसंग आणला. नंतर उभयपक्षां युद्धाची तयारी
 होऊन नानाफडनिसांनी आपल्या फौजेवर परशुरामभाऊ पटवर्धन
 यांस सेनापति नेमिले. पुढे जयाच्या इच्छेने त्वरकरून खुद पेशवे व
 निजाम आपआपल्या सैन्यासह परस्परावर चालून आले, ते खर्डी या
 नांवचे गांवाजवळ बरेच अंतरावर देणिकडील फौजा आप.
 आपले ठिकाण धरून राहिल्यानंतर युद्धाच्या पूर्व दिवशी परशुरामभाऊ
 हे कांहीं स्वार व विनोबाआबा पटवर्धन वगैरे कांहीं थार लाक बरो-
 वर घेऊन, उदईक युद्धकाली आपल्याकडील कोणत्या सरशारांनी
 कोणत्या स्थळावर उभे राहून युद्धास आरंभ करावा हे नमूद क-
 रण्याकरितां आपल्या लष्करांतून बाहेर पडू लागले, तीं रस्त्यांत
 स्वारींत बरोबर असलेला विठ्ठलराव धोंडदेव ऊर्फ विठ्ठलरावबाबा पट-
 वर्धन हा हत्यार बरोबर न घेतां लष्कर हद्दींत उभा होता, त्याने
 भाऊसाहेबांस पाहून आपणही रणभूमि पाहाण्यास त्यांच्या कोतवाल
 घोंड्यावर बसून त्यांबरोबर चालू झाला. पुढे भाऊसाहेब आपले
 लष्करांतून बाहेर पडून बरेच दूरवर जाऊन, आपण कोठे उभे राहो

हा विचार करीत असता त्यांनजीक एका ओघळीत पठाणी घोडे-
 स्वारांचा नाईक थोड्या स्वारांनिशीं छपून राहिला होता, त्यानें
 भाऊसाहेबांस दुळन पाहून हे थोडे लोक आहेत यांची लुट करावी
 या बुद्धीनें तो दौड करून भाऊसाहेबांचे पलखीवर चालून आला.
 हे विठ्ठलरावबाबा पटवर्धनांनीं पाहून जवळ हत्यार नसल्यामुळे त्यांनीं
 भाऊसाहेबांचे हुजव्याजवळ तरवार मागितली, परंतु त्यानें भाऊ-
 साहेबांचे परवानगीखेरीज ती घावयाची नाही असें म्हणतांच तर-
 वारीचें काम मी मेगसूनें करीन असें हिमतीचें भाषण त्याजबरोबर
 करून त्या विठ्ठलरावानें आपल्या घोड्यावरच्या तोंड्यात अस-
 लेल्या मेखांतील एक मेख हातीं घेऊन तो त्या स्वारावर धावला
 आणि जो जो पुढे येईल त्याच्या त्याच्या तरवारीवर मेगसू मारून
 तरवार मोडावी किंवा हातांतून खाली पाडावां अस करूं लागला. हे त्या
 पठाणांनीं व त्यांवरील अधिकाऱ्यांनीं पाहून त्यांना त्या विठ्ठलरावाचें भव्य
 शरीर आणि मेकसू घेऊन तरवारीप्रमाणें काम करण्याचें चातुर्य व धैर्यानें
 पुनः पुनः धाऊन अंगावर येण्याचें सामर्थ्य हे पाहून बहुत आश्चर्य
 वाटलें. आणि हा वडा सैतान आहे तर आपण याला जीवत पकडून
 आपल्या यजमानाकडे न्यावा, असा विचार करून ते प-
 ठाण स्वार व त्यांवरील अधिकारी त्यास धरण्याविषयी प्रयत्न करूं
 लागले; व त्या कारी त्यांनीं कांहीं वेळही घालविला. परंतु त्या
 विठ्ठलरावाचा त्या मेकसूचा मार त्यांना सोसेनासा झाल्यामुळे त्यातील
 मुख्य अधिकाऱ्यानें त्या विठ्ठलरावाच्या छातीवर जोड गोळी मारून त्या
 रावास घोड्यावरून खाली आणिलें. त्यावेळीं उभयपक्षां शूरांचा मोठा
 गलबला झाला. आतां ह्या विठ्ठलरावबाबांची बाल्य व तारुण्यावस्थे-
 तील वागणूक व सामर्थ्य ह्या ग्रंथकार्यानें वृद्धांचे मुखांतून असें
 ऐकिलें आहे कीं, हा बाबा चवदा वर्षांचे वयांत असता एकदां त्यानें
 आपल्या आचाऱ्यास असें सांगितलें कीं, तूं हरभऱ्याच्या पिठाचीं भजीं
 करून माझे ताटांत वाटून मला भोजनास बोलव. मग त्या आचाऱ्यानें
 तीं भजीं तयार करून घाईमुळे तीं विसरून इतर सर्व पदार्थ ताटांत वाटून

गावांस भोजनाकरितां बोलाविलें. नंतर बाबा येऊन ताट अवलोकितात तों
 ताटांत भजीं नाहीत. हें पाहून मोठ्या क्रोधानें तें ताट हातीं घेऊन
 जोरानें फेंकून दिलें, तें चार पांचशें हातांवर जाऊन पडलें. हें
 आस्करहंरि वगैरे मंडळींनीं पाहून हा मुलगा पुढें बहुत रागीट व
 मोठा सामर्थ्यवान होणार, असें भविष्य केलें पुढें त्याचे वयास बीस
 वर्षे झाल्यावर जेव्हां तो बाबा आपल्या समान वयाचे मुलांबरोबर
 धोड्यावर बसून जलक्रीडा करण्याकरितां आपल्या बागेत जाई तेव्हां
 विनोदानें एखाद्याचे लहानसे तट्टु (शेळीचे कोकरास जसें उचलून
 घेतात त्याप्रमाणें) उचलून विहिरीवरून पाण्यात फेंकून देत असे
 व केव्हां केव्हां तर मोठा बैल किंवा रेडा सपाळानें पुढें चालत अ-
 सतां आपण मोठ्या लगवगीनें त्या बैलास मागे फिरून मारण्याची
 फुरसत न देतां त्या बैलाचे शेंपूट धरून मागे दहा बीस हात
 ओढात आणून सोडून देत असे. अशा प्रकारचे तो वारंवार सामर्थ्य
 दाखवून इतर लोकांचे मनास संतुष्ट करीत असे. असा. अशा प्रकारचे
 हरभटबाबांच्या पुण्यप्रभावानें त्यांचे कुळांत महा धैर्य शौर्यानें प्रख्यात वीर
 पुरुष उत्पन्न झाले होते. अशा पराक्रमाचा विठ्ठलराव खाली पडतांच
 पठाणी मुख्य सरदारास पुढें भाऊसाहेबांवर जाण्यास मार्ग झाला.
 तेव्हां तो वेगानें घोडा उडवून पालखीजवळ येऊन त्याच्या कपाळावर
 निमुदता वार करून दुसरा वार करण्याकरितां जो हात उचलिला तो
 विनोबाआबांनीं पाहून त्यांनीं आपल्या पश्चानें त्याच्या तो तरवारीसुद्धा
 हात तोडून खाली पाडिला. नंतर भाऊसाहेबांचे द्वितीय पुत्र हरिपंतबाबा
 वगैरनीं त्यावर हल्ला करून त्या पठाणी सरदारास ठार केलें. हें त्या पठाणी
 स्वारांनीं पाहून भयानें परत पळ काढिला. मग विनोबाआबांनीं
 भाऊसाहेबांस आपल्या लष्करांत पाठवून देऊन आपण विठ्ठलराव
 रणांत पडला होता तेथें जाऊन लांस पाहिलें, तों पूर्वी ज्या हातांत
 सुवर्णाचे कडे होते त्या डाव्या हाताचा पंजा गडेचोरानें तोडून तें
 कडे नेलें होतें. पुढें त्याच्या कंबरेस घोड्यावरील काढणीचा फास
 घालून त्याला आपल्या घोड्यापुढें घेऊन आपल्या लष्कराजवळ ये-

जन त्याचें दहन केलें, आणि त्याच्या आस्थि ब्राह्मणाबरोबर मिरजेस
 पाठवून दिल्या. त्या विद्वज्जरावाच्या पत्नीने पाहतांच आपले यजनान
 रणांत पडून स्वर्गास गेले तर त्याबरोबर आपणही तेथे जाऊन स्वर्ग-
 सुख भोगावें अशा इच्छेने आणि मोठ्या संतोषाने तिने वडिलांचा
 निरोप घेऊन आपण त्या अस्थीशी सहगमन केलें. हा त्या वार-
 पत्नीचा संतोष व धैर्य पाहून थोर थोर लोक त्या पतिव्रतेच काहीं
 दिवस स्तवनच करीत असत. इकडे परशुरामभाऊ लष्करचे गोटांत
 आल्यावर त्या लष्करांत ही बातमी समजून सर्व लोक त्या रात्री जागे
 राहिले, तों मध्यरात्रीचे सुमारास भाऊसाहेबांच्या पागेतील एक घोडा
 पायबंद दवापनापासून सुटून लष्करांतून निघाला, तो शब्द करीत
 धांवत धांवत, तेथून एक गोळीचे टप्पावर निजामाकडील स्वाराचा
 जो तबेला छावणी करून राहिला होता त्या तबलेल्यांताल घोड्यावर
 पडला, त्यायोगे त्या छावणीत बहुत गलबा झाला व त्या स्वारांस असे
 वाटले की, हा शत्रूंकडील छापा आला त्यामुळे आपल्या घोड्या-
 सह ते लगबगीने तेथून निघून त्यांच्या पाठीमागे जी आपली दुसरी
 छावणी होती तीत शिरले त्या कारणाने त्या छावणीतही परस्पर
 कोण कोणाकडील हें ज्ञान न झाल्यामुळे पूर्व छावणीतील गलब्या-
 पेक्षांहा छापा आला अशा शब्दाचा गलबा जास्त होऊन ते आणि
 ते स्वार त्याही पलीकडच्या छावणीत शिरले. यायोगे उत्तरेत्तर छाव-
 ण्या असलेल्यांतील लोक मागे मागे हटत जाऊन सर्व निजामाच्या
 लष्करांत अव्यवस्था होऊन खऱ्हा निजामापर्यंत तो गलबा गेला.
 तों इकडे परशुरामभाऊच्या बातमीदारांकडून विनोबाआबा वगैरे
 भाऊसाहेबांच्या मुख्य मंडळीस निजामाच्या लष्करांत वर सांगित-
 त्या कारणाने अव्यवस्था होऊन ते पाठीमागे सरत आहेत, हें सम-
 जतांच त्या मंडळींनी आपल्याकडील स्वार व पायदळ लोकांस बंदु-
 काचे वार करीत पाठेपाठ त्वरेने रवाना करून आपण भाऊसाहे-
 बांस सावध करून सर्व वर्तमान कळविलें. आणि यांसह तयाम सै-
 न्याच्या दोन टोळ्या करून दान नाजूनी निजामावर चालून जाऊन

त्यावर सारखा बंदुकीचा मार चालू केला. तो इतक्यांत सूर्योदयाचे सुमारास
 दौळतराव शिंदे यांजकडील सेनापती आपले पलटणी लोक, तोफखाना,
 व स्वार यांसह भाऊसाहेबांजवळ हजर झाला. व नागपूरकर भौसला
 आपले स्वार व बाणांचें सैन्य घेऊन तोही हजर झाला. मग या उभ-
 यतांस भाऊसाहेबांनीं निजामाचे पूर्व व दक्षिण बाजूस उभे करून
 आपण पश्चिमोत्तर बाजूस उभे राहून युद्ध सुरू केलें. असें चोहों-
 कडून कोंडून तोफा सुरू होतांच निजापसैन्यांत पूर्वीपेक्षां अ-
 व्यवस्था होऊन कांहीं लोक मेले, व कांहीं परत हटूं लागले. असें
 युद्ध दोन दिवस चालू असून तिसरे दिवशीं भाऊसाहेबांनीं आप-
 ल्याकडील सर्व सैन्यास असा हुकूम फर्माविला कीं, आज निजा-
 माचा पराभव करूनच सर्वांनीं हत्यारे खाली ठेवावीं. हें सर्वांनीं मान्य
 करून मोठ्या क्रतेनें युद्ध चालू केलें. तें असें कीं, नागपूरकरांचे
 स्वार शत्रूंकडील मार सोसून आपण त्याहीपेक्षां वेगानें पुनः पुनः हल्ला
 करूं लागले. तसेंच बाणदार तर शत्रूस पुढें न येऊं देतां आ-
 पण पुढें पुढें सरून शत्रूंकडील लोकांच्या शरीरांचे तुकडे तुकडे
 करूं लागले. व शिंद्याकडील पलटणी सरदागांनीं आपल्या युद्ध-
 चातुर्येकरून शत्रूंच्या पलटणीतील सरदारांस पाठ दाखविण्याची वेळ
 आणिली, आणि तोफांवरील सरदारांनीं तोफा कांहीं उंच ठिकाणां
 सारख्या पंक्तीनें ठेवून सात सात अंकांच्या उच्चारारोवर तोफेचा
 गोळा सुटे अशा त्वरेनें तोफांची सरवत्ती सुरू ठेविली. व परशुराम-
 भाऊकडील दोन टोळ्यांतील सरदार आपआपल्या शौर्याची सीमा
 करून वारंवार दुखून पाहणारे श्रीमंत व नाना फडनास यांस आनंद
 देऊं लागले. त्यांत विनोबाआबाचे त्यावेळीं विशेष आनंददायक धैर्य शौर्य
 सर्वांच्या दृष्टीस आलें तें असें कीं, विनोबाआबांनीं आपण घोडेस्वार असून
 शत्रूंकडील हत्तीवरचे सरदार किंसेक पळ्यानें मारिले, व रामजीनें तर
 बंदुकीच्या गोळीनें बहुत लोकांस यमाजीपंताकडे पाठविलें असें परस्पर
 निकराचें युद्ध चार तास दिवसपर्यंत चालू असल्यानें निजामाकडील
 सरदारांनां ती तोफांची सरवत्ती न सोसून ते खुद्द निजामाजवळ हटत

गेले. हें निजामानें पाहून तो तेथून खड्याच्या किल्यांत गेला. नंतर थोड्याच वेळांत त्या किल्यावरही तोफांचे गोळे आले, तेव्हां तो, आपला पूर्ण पराजय झाला हें समजून पेशवे सरकारचे वकील गोविंदराव काळे यांजवळ युद्ध पुरें करण्याचें मागणें करूं लागला. पुढे दोनप्रहर दिवसाचे सुमारास सूर्यसंतापानें व बंदुकी आणि तोफांच्या गोळ्यांनीं निजामाकडील बहुतेक लोक मेले व काहीं घायाळ झाले, व काहीं निजामाजवळ येऊन गोविंदराव यांजपाशीं शरण आलों असें बोलून जावदान मागूं लागले. असी त्या निजामाची व तत्पक्षी लोकांची दीना-वस्था पाहून गोविंदराव यांनीं युद्ध पुरें करण्याबद्दल परशुरामभाऊंस पत्र पाठविलें. तें भाऊसाहेबांनीं पाहतांच एक संज्ञेची निशाणी उभी केली, ती पेशव्याकडील सरदारांनीं पाहून त्याचवेळीं आपापलीं हत्यांर खालीं ठेविलीं अर्थात् युद्धप्रसंग शांत झाला. हें निजामानें पाहून हिंदु लोकांचें राज्य करण्याची व हुकूम चालविण्याची बहुत तारीफ करून गोविंदरावांस मान दिला. पुढे नानाफडणिसांनीं निजामाकडे पूर्वीचा येणें असलेला व हल्ल्यां झालेला फौजेचा खर्च याचे फेडीबद्दल निजामाकडून मुलूख लावून घेऊन, हा खटला उपस्थित करणारा जो त्यांचा कारभारी मश्रुलउलमुल्क त्यालाही आपल्या नजरेखालीं घेऊन विजयवाद्यें वाजवित सर्व सरदारांसह श्रीमंताची स्वारी पुण्यास परत आली. नंतर थोड्याच दिवसांत मोठा दरवार भरून त्यांत ज्या ज्या सरदारांनीं महत्वाची कामें केलीं त्यांस बक्षीस देण्याचा समारंभ होतेवेळीं प्रथम सेनापतीपासून आरंभ करावा, असें फडणिसांनीं सांगून प्रथम परशुरामभाऊंस वस्त्रालंकार देऊं लागले. तेव्हां भाऊनीं फडणिसांस असें कळविलें कीं, मला पठाण सरदाराचे दुसरे वारापासून विनोबाआबानें वाचविलें, सबब प्रथम त्याला मान देऊन नंतर इतरांस द्यावा. हे शब्द फडणिसांस बहुत मान्य होऊन त्यांनीं विनोबाआबांस वस्त्रें व अलंकार देण्याकरितां ते त्यांजवळ आले. त्यावेळीं तीं अलंकार वस्त्रें पाहून विनोबाआबांनीं फडणिसांस कळविलें कीं, मी मागेन तीं अल्प मोलाची वस्तु श्रीमंतांनीं आपल्या

हातून मला द्यावी. असें ह्मणतांच तें काय मागणें असें नानांनीं हाटल्या-
 वरून विनोबाआवांनीं कळविलें कीं, श्रीमंतांचे हातात असलेला
 अत्तरगुलाव घेण्याचा शेला त्यांनीं उठून माझ्या अंगावर प्रावरणास
 घालावा या मानाची अपेक्षा आहे. असें ह्मणतांच फडणिसांनीं तें
 अमान्य करून कळविलें कीं, अशा सभेंत खुद्द श्रीमंतांनीं उठून आपलें
 वस्त्र आपल्या हातून देणें असें मागणें कोणासही मिळालें नाहीं, सबब
 हें मागणें न मागतां दुसरा कांहीं वस्तु हत्ती, घोडा, अगर एक दोन
 गावही पाहिजेत तर मागावे. हें भाऊसाहेबांनीं श्रवण करून त्यांनीं
 नानांस कळविलें कीं, विनोबाआवांस श्रीमंतांचे दयेंकरून हत्ती, घोडे
 गाव बहुत आहेत, परंतु शूरपुरुषाचे इच्छेप्रमाणें देणें हाच मान.
 असें ह्मणतांना नानांनीं या कार्मीं भाऊसाहेबांची मर्जी जात राहाती
 असें समजून श्रीमंतांस विनंति करून त्यांचे हातीं शेला दिला. पुढें
 त्यांनीं उठून तो शेला विनोबाआवांचे अंगावर घासला, नंतर सर्वास
 मान देऊन पुढें विठ्ठलरावबाबा पटवर्धन यांनीं या स्वारीत शौर्याचीं
 कामें बहुत करून शेवटीं आपणही ठार झाले, यामुळें फडणिसांनीं
 श्रीमंतांकडून त्यांचे वडील धोंडोभास्कर पटवर्धन यांस दरसाल दोन
 हजार रुपये बक्षीस देण्याचा ठराव केला. तो पुढें बहुत वर्षे चालत
 होता व विनोबाआवांस मिळालेला शेला अद्यापि त्यांचे कुळांत हा
 श्रीमंतांकडील शेला अशा पूज्यबुद्धीनें ठेविलेला हजर आहे.

भाग ९ वा.

पुढें सहा वर्षांनंतर श्रीमंत बाजीराव रघुनाथ पेशव्यांनीं परशुराम-
 मभाऊ पटवर्धन यांस मांडवगणचे प्रतिबंधांतून मुक्त करून त्यांस,
 सातारकर महाराजांचे आश्रयानें चतुरसिंगानें बंड केलें तें मोडण्या-
 विषयीं आज्ञा केल्यावरून भाऊसाहेबांनीं आपल्याबरोबर प्रतिबंधांतही
 असलेले विनोबाआवांचे विचारें फौज जमा करून ते सातारचे मार्गावर

चालू झाले. त्यावेळीं एक मुक्कामावर जाऊन स्वस्थपणें आपली पुनः हजारां फौज जमलेली पाहून विस्मयानें विनोबाआबा ह्मणतात, अहो भाऊसाहेब, काय कालमाहिमा पहा तुझी प्रतिबंधांत असतां आपला प्राणत्याग करावा ह्मणून वारंवार वेगानें उठत होता. परंतु त्यावेळीं मी तुझांस असें करूं नका आमचा हरिबाबांच्या पुण्यानें हा प्रतिबंध स्वरूप काळांत जाऊन पुनः इच्छेप्रमाणें सर्व लाभ होणार असें ह्मणत होतो, तो दिवस आज आला पहा. असें सर्व मंडळींत प्रसिद्धपणें विनोबाआबा बोलतांच भाऊसाहेबांना सर्व पूर्वस्मरण होऊन पुढें त्यांनीं सर्व मंडळींसह मोठ्या उत्सवानें श्रीगजाननाचा गर्जना करून सासरा वाटल्या व कांहीं देकारही दिला. नंतर सर्व फौजेसह पुढे जात असतां चतुरसिंगाची गांठ पडून युद्ध सुरू झालें. त्यांत शत्रूचा पराजय होऊन तो पळत असतां विनोबाआबा व विठ्ठलरावबाबा यादवाडकर वगैरेनीं हल्ला करून त्या चतुरसिंगास पकडला आणि त्याच्या फौजेचा लूट करून साताऱ्यावर गेले. तेथें स्वरूप युद्ध होऊन पुढें गांवांत शिरून लूट केलेल्या द्रव्यादि लाभानें मांडवगणचे प्रतिबंधांत राहून जे त्या लोकांस कष्ट झाले होते ते सर्व दूर केले. पुढें भाऊसाहेबांनीं त्या चतुरसिंगास व त्याला आश्रय देणारास श्रीमंतांकडे पाठवून आपण करवीरकरांचे पारिपत्यास करवीरमार्गें चालू झाले, तो पुढें जातां जातां कोणी शत्रूचा हितकर्ता तपस्वी धोर ब्राह्मण भेटून त्याचें व परशुरामभाऊ यांचें परस्पर विनयपूर्ण संभाषण होऊन त्या ब्राह्मणानें विभूतीवर मंत्र प्रयोग करून ती विभूती भाऊसाहेबांचे कपाळीं लावून लगेच निरंघ घेऊन तो करवीरास परत गेला. पुढें थोडा वेळ गेल्यावर भाऊसाहेबांचे बुद्धीस कांहीं भ्रम पडत चालला व तो उत्तरोत्तर वाढतच गेला. पण त्या भ्रमांतही ते आतां करवीरकरास खालीं करितों अशी वीरवह्मना करीत असत. पुढें कोल्हापूरचे आसपासचे गांव आपल्या अमलांत घेऊन भाऊसाहेबांनीं कोल्हापुरानजिक पट्टणकोडीवर जाऊन तळ दिला. हे करवीरकरांनीं पाहून तेही तयार होऊन आले. नंतर भाऊसाहेबांचे चिरंजीव रामचंद्रपंत आपा व हरिपंतबाबा व माधवराव दाजी साहेब

पांनी निरनिराळ्या तीन टोळ्या करून तिन्हीकडून ते करवीरकराच्या
 पैऱ्यावर चालून गेले. पुढे परस्परांचे युद्ध होऊन करवीरकरांनी पळ काढला
 व ते तिघे बंधु पाठलाग करून त्या करवीरकरांचा संहार करू लागले.
 इकडे परशुरामभाऊ आपले गोटांत असून सांगड्यांचा डाव चालू केला
 होता, हे विनोबाआवांनी पाहून भाऊंस बहुत निष्ठुर भाषणे करून
 डाव मोडून त्यांस शत्रूंचे सैन्य जवळ आल्याचे कळविले व ते
 भ्रमिष्ट असल्यामुळे त्यांस उठवून घोड्यावर बसविले व पट्टा हातीं
 घेवून त्यांचे मेण काढून घेतले. आणि त्यांस शत्रूवर हल्ला करण्याचे
 सुचविले तो इतक्यांत शत्रूकडील सैन्य पळ काढीत काढीत या गोटा-
 वर आले तो भाऊसाहेब तथे असून त्यांचा समुदाय तोही अल्प आहे असे
 समजून ते लोक त्यांच्या अंगावर आले. हे विनोबाआवांनी पाहून भाऊसाहे-
 बांस मार्ग करून आपण त्यांचे संरक्षणाकरितां पुढे झाले आणि जो जो पुढे
 येई त्यास ठार करू लागले. त्यावेळीं विनोबाआवांनी आपल्या अंगां
 असलेल्या युद्धचातुर्येकरून आपल्यास बहुधा हत्यार न लागू देतां
 आपण इतरांवर हत्यार करित. याप्रमाणे वागून सारखे युद्ध केल्यामुळे
 त्या करवीरकरांस भाऊसाहेबांवर जाण्यास मार्ग मिळनासा झाला. नंतर
 त्या सर्वांनी विचार करून एकदम चोहोंकडून विनोबाआवांवर हत्यार
 चालू केल्याने त्यांच्या अंगावर लहान मोठ्या सत्तावीस हत्यारांचे वार
 बसले, तरी तितकेही वार सहन करून धावत जाऊन त्या गायकवाड
 सरदाराच्या बाहूवर पट्टा मारला हे त्याकडील सरदाराने पाहून त्याने
 विनोबाआवांचे मुखावर तरवारीचा वार केला, त्यामुळे हनवटी ओठासुद्धां
 तुटून लोंबू लागली व त्यायोगे विनोबाआवांस मूर्च्छा येऊनही हातातील पट्टा
 न सोडतां ते जमिनीवर पडले. हे त्या गायकवाड वगैरेंनी पाहूनही त्या
 विनोबाआवांजवळ कोणी जाईनात. कारण, जवळ जाणारास कदाचित्
 उठून मारील कीं काय असे त्यांस भय पडले इकडे परशुरामभाऊंनी हे सर्व
 समजून आतां विनोबाआवांप्रमाणे आपणही शत्रूवर जाऊन त्यांस मारूं
 अगर परलोकास जाऊं, असे जवळ असलेल्यांशी बोलून ते पुढे घोडा
 दटावून निघाले, तो बुद्धीत काही भ्रम असल्यामुळे युद्ध, चातुर्थाने

होईना. सब शत्रूंनी चोर्हाकडून हल्ला करून त्यांवर हत्यार करून त्यांस घोड्यावरून खाली पाडिले. नंतर एका सरदारानें त्या परशुरामभाऊंस आपल्या घोड्यापुढें घेऊन त्यांस कोल्हापुरास नेऊन महाराजापुढें टेवावें झणून तो निघाला. हें त्या गायकवाड सरदारानें पाहून तो मोठ्या क्रोधानें याला रागें भरून झणाला अरे ह्या भाऊनें आम्हांस डोळेभर शोपसुद्धा घेऊं दिली नाही याला जर तूं जीवंत ठेविलेंस तर पुनः हा आम्हांस पीडा देईलच. तसें तुं याला घोड्यावरून खाली टाक. तसें तूं न करशील तर त्या भाऊबरोबर मी तुलाही ठार मारितों. असें झणून त्यानें तरवार उगारली हें सरदारानें पाहतांच भाऊसाहेबांस घोड्यावरून खाली ढकलून दिले. हें गायकवाडानें पाहून आपण आपल्या घोड्यावरून खाली घेऊन त्या दुष्टानें भाऊसाहेबांवर तरवारीचे धाव मारून तुकडे तुकडे करून तो तेथून लगवगीनें पळून गेला. हा युद्धप्रसंग शके १७२१ भाद्रपद वद्य ४ दिवशीं सायंकाळीं झाल्यामुळे लगेच काळोख पडून चंद्रोदय झाल्यावर त्या शीतळ चंद्रकिरणांनीं त्या विनोबाआबांची मूर्च्छा दूर होऊन ते सावध झाल्यावर चहुंकडे पाहू लागले, तों सर्व प्रेतमय पाहून त्यांत भाऊसाहेबांचा शोध करितःत तों त्यांच्या शरीराचे तुकडे तुकडे होऊन पडल्याचें पाहून त्यांचा आपला वियोग झाल्याबद्दल दुःख व त्यांस रणांत पडून अक्षय गणेशलोक मिळाल्याबद्दल सुख मानून तेथून निघाले आणि ते आपल्या अंगावर सत्तावीस व एक मुखावर अशा अठ्ठावीस वारांची व्यथा सहन करून त्याच रात्री चालत सहा कोसांवर असलेली सितोळ्याच्या मांजरीस आले. तों सूर्योदय होण्याच्या समयास गांवांतील लोक शितोळा देव दर्शनास जात असतां विनोबाआबांस पाहून त्यांनीं लगेच त्यांस पाळखीत घालून मिरजेस पाठवून दिले. इकडे रामचंद्रपंत आपासाहेब वगैरे बंधु शत्रूंचा पराजय करून परत गांटाकडे आले, तों भाऊसाहेबांचा असा प्रकार झालेला पाहून परम शोकानें उत्तर प्रकार करून तेथून निघून त्यांनीं भिल्लज वर दशांत त्यांचें कर्म केलें. त्यावेळीं पिंडास काकस्पर्श होईना, ह्याकारितां रामचंद्रआपांस बहुत विचार पडून तेवेळीं त्यांनीं असा उद्गार काढिला कीं, भाऊसाहेब व विनोबाआबा यांवर ज्या ज्या

दुष्टांनीं हत्यारें केलीं असतील त्यांचा आजपासून सहा महिन्यांचे आंत शिर-
च्छेद करीन. अशी प्रसिद्धपणें प्रतिज्ञा करून उदक सोडतांच कावळ्यांनीं
पिडास स्पर्श केला, हें सर्वांनीं पाहून बहुत आश्चर्य केलें.

पुढें सर्व उत्तरक्रिया आटपल्यावर आपासाहेबांनीं आपल्या
नजीक असलेल्या थोड्या फौजेनिशीं वारंवार त्या गाभकवाड वगैरे
मंडळांस धरण्याविषयीं यत्न चालू केला, परंतु ते छपून बहुधा
शिवाजीमहाराजांजवळच असत, सत्रव हातीं लागेनात. पुढें कांहीं महिने
गेल्यावर आपासाहेबांनीं शिवाकडील पलटणी लोक मदतीस घेऊन
ते आपल्या सर्व फौजेसह कोल्हापूरकरावर चालून गेले, तो इकडे रा-
जाही आपल्या जमावानिशीं पुढें आला. हें आपासाहेबांनीं पाहून आ-
पल्या सैन्याच्या दोन व पलटणी लोकांची एक अशा तीन
टोळ्या करून त्या राजसैन्यास तिन्हींकडून एकदम मारूं लागले,
त्यांत आपासाहेबांनीं विनोबाआबा पटवर्धनाचे चिरंजीव गणपतराव
विनायक यांस एका टोळीवर मुख्य नेमून त्यांस शत्रूकडील तोफा
चालू आहेत त्यांवर तुझी हल्ला करून तोफांचा गोळा बंद करावात
असें सांगितलें होतें. ते गणपतराव यांनीं मान्य करून असें धैर्य शौ-
र्याचें काम करीत कीं, शत्रूंकडील आलेला तोफेचा गोळा चु-
कवून दुसरा गोळा अंगावर येण्याच्या पूर्वी वेगानें घोडा उडवून
तोफेवरचा गोलंदाज ठार मारावा. असें वारंवार केल्यानें त्यावेळीं तो-
फांचे आवाज बंद झाले. हें महत्वाचें काम केल्याचें आपासाहेबांनीं
पाहून बहुत संतोषानें त्याच वेळेस त्या गणपतरावास पुढें बोलावून
शाबास असा संतोषार्थ शब्द करून तुला हें घे असें म्हणून तैनात
जावत्याची याद हवाळी केली. त्यांतील मुख्य कलमें करवीर येथील
मजमु असामी तैनात जातीस दरसाल भोजनानें माणसें इतमाम
वगैरे कलमें असून खालीं स्वदस्तुरचें घर रत्नाकरपंत याचें बक्षीस
असें कलमें असलेली याद हातीं देऊन असें सांगितलें कीं, आझी
करवीरांत गेलों म्हणजे याहूनही बक्षीस जास्त मिळेल. सदर तैनात
जावत्याची याद आज हजर आहे. पुढें थोड्याच वेळांत आपा-

साहेबांकडील लोकांचा मारा त्या राजास सोसेनासा झाल्यामुळे तो राजा त्या गायकवाड वगैरे अप.वी मंडळीसह पळून पन्हाळगडावर गेला. हे आपासाहेबांनी समजून पुढे उभे असलेल्या त्याच्या फौजेचा संहार करून त्या दिवशी युद्ध पुरे करून ते आपल्या गोटांत गेले. तो दिवस शिवरात्रीचा असल्यामुळे उपोषण, शिवपूजादि करून मग चिंतन करू लागले की, मी सहा महिन्यांत त्या गायकवाड वगैरेचा शिरच्छेद करीन असा जी प्रतिज्ञा केली आहे तो दिवस पूर्ण होण्यास आला, आतां या संकटांतून मी कसा पार होईन? असे चिंतन होऊन प्रसिद्धपणेही मंडळीशीं हेच बोलत असतां सर्वांनीं असे शब्द केले कीं, आपले मूळ पुरुष जे हरिवावा त्यांच्या पुण्यप्रभावानें ही संपत्ति आली, तस्मात् त्या हरिवावांसच ही विनंति व्हावी. असें बोलून सर्वही त्या साक्षात् गणेशरूप हरिवावांचे गुणानुवाद करीत करीत, आह्मांस या संकटांतून पार करावे, तसें न केल्यास आमरण तुमचे बालकांची अपकीर्ति होणार आहे, असें सप्रेम स्तवन करीत असतां तेथें असा चमत्कार झाला कीं, आपासाहेबांच्या बातमीदाराच्या रूपानें कोणी पुरुष आपासाहेबांपुढें येऊन त्यानें असें कळविले कीं, ह्याबेळीं राजा आपल्या अपराधी मनुष्यांसह गडावर असून तेथें त्यांनीं पूजेस आरंभ केला आहे. तर याच वेळेस त्वरा करून आपण आल्यास शत्रु सांपडणार. असी बातमी ऐकतांच आपासाहेबांस त्या शत्रूचा भयंकरा येऊन ते आपल्या खात्रीचे सडे मंडळीनिशीं खुद्द निघाले. त्यांस गडावर जाण्याचा गुप्त मार्ग दाखविण्यास तो सदर बातमीदार पुढें चालू लागला. पुढे आपासाहेब गडावर जाऊन त्यांनीं दरवाज्याजवळ आपले कांहीं लोक ठवून कांहीं तटावर चढविले आणि सर्वांनीं एकदम बंदुकीचा आवाज केला, आणि असी आरोळी केली कीं, कोण युद्ध करण्यास समर्थ नसतील त्यांनीं लुगडीं नेसून दरवाज्यांनीं पार व्हावे, त्याला आम्ही धरगार नाही. हा शब्द ऐकून बायकामुलें व कांहीं पुरुष लुगडीं नेसून दरवाज्यानें पार झाले, त्याबरोबर राजाही कांहीं वेषांतर करून बाहेर जाऊ लागला, त्याला गणपतराव विनायक वगैरेंनीं

पाहूनही आपासाहेबांची धरण्याबद्दल आज्ञा नसल्यामुळे त्यांनी दुर्लक्ष केलें. पुढे तो अपराधा गायकवाडही वेप्रांतर करून बाहेर जातो आहे हें पाहतांच त्याला पकडून तेथेच त्याचे हात बांधून गडावरून खाली आपल्या सैन्यांत नेले. नंतर कांहीं लोक दरवाजानें आंत शिरून सर्व अपराधी लोक पकडून त्यांचे हात बांधून त्यांस आपल्या गोटाकडे घेऊन गेले. मग त्या गडाची लूट करून आपासाहेबही गोटांत आले. नंतर त्या अपराधी लोकांची दावण बांधून ज्यांनी ज्यांनी भाऊसाहेब व विनोबाआबा यांच्या ज्या ज्या अवयवांवर हत्यारें केलीं होती त्यांचे ते ते अवयव छेदून शेवटीं शिरच्छेद करून सर्व मंडळीसह ते शिवरायाने पारणें करण्यास उठून गेले. नंतर हरिबाबांचे प्रसाद आज भी शत्रूंचा शिरच्छेद करून केलेल्या प्रतिज्ञेतून पार झालों, असे शब्द करीत आपासाहेबांनी मंडळीसह भोजन करून ते स्वस्थ बसले असतां इकडे करवीरकरानें आपासाहेब दौलतराव शिद्याकडील पलटणी लोक साहाय्यार्थ घेऊन आपल्यावर येणार असें श्रवण केल्यापासून त्या शिद्याचें आर्जव करून त्याला न देण्याच्या वस्तुही देण्यास कबूल होऊन त्याजकडून आपासाहेबांचे साहाय्यार्थ आलेल्या पलटणीवरील सरदारांस साहाय्य करूं नये असा हुकूम आणविला. तो हुकूम घेऊन येणारा शिद्याकडील जासूद देववशात आपासाहेबांपुढेच आला. त्यायोगें त्यांस सर्व मजकूर साजल्यावरून त्याच वेळीस आपासाहेब आपल्या लष्करासह कूच करून पिरजेस आले. ते तेथे येतांच त्यांस एकोप्याने व एका संघानें वागा हा हरिबाबांचा उपदेश स्मरून विनोबाआबांजवळ येऊन करवीरावरील स्वारीचें वर्तमान निवेदन करून आपण तासगांवास घरीं गेले.

रामचंद्रान्तअप्यास प्रसंगवशेंकरून हरिबाबांचा जो हितोपदेश स्मरणांत आला याचें कारण, तो हितोपदेश परशुरामभाऊ सदा पूर्णपणें स्वीकारून वागत असत यामुळे त्यांस बंधुद्वारा वारंवार हिताहित करून त्यांची सर्व प्रकारें प्रौढी उत्तरोत्तर वाढत गेली. हेंच पूर्वी सदाशिवरावभाऊ पेशवे सोनपतावर पडले असून हल्ली त्यांचे रूपानें

कोणी तोतया भाऊसाहेब होऊन त्याने बरीच पैसे जमा करून तो पृथ्वीवर आपली सत्ता वाढवू लागला व त्याला देशोदेशींचे लोकही अनुकूल होऊं लागले आहेत हे श्रीमंतांस कळून त्यांनी तिकडे भि-
काही होणाऱ्या लोकांचा नांवनिशीपूर्वक जाहीरनामा लावून त्या-
वर शिक्षाही लिहिली. आणि जे कोणी सांपडत त्याला ते शिक्षाही
देऊं लागले. असा क्रम चालू असतां परशुरामभाऊंचे चुलत बंधु
हरिभास्कर ऊर्फ हरबाआण्णा हे त्या तोतयाकडे कोणास न कळ-
वितां गेले. हे श्रीमंतांस समजल्यावरून त्यांचे नांव त्या जाहीरनाम्यांत
नमूद झालें होतें ते भाऊसाहेबांस व हरबाआण्णांसही माहित अ-
सल्यामुळे त्या हरबाआण्णांस प्रसिद्धपणे आपले बंधुजवळ येऊन
राहणें होईना. सवत्र त्या भाऊसाहेबांस हरबाआण्णांचे द्वारे हिताऽहित
कळून श्रीमंतांचे दरबारांत उत्तरोत्तर जें महत्व मिळत असे ते बहुतच
कमी झालें. हे भाऊसाहेबांनीं समजून विनोबाआबा वगैरेंशीं बोलत
कीं हरबाआण्णा चातुर्यानें दरबारीं राहून तेथील रहस्य एको-
प्यामुळे मला कळवून त्याप्रमाणें मला वागवीत. तसा इतर परिवार
एकोप्याचा असल्यामुळे आतां खरें समजण्यास मार्ग नाही, असें झणत. पुढें
दैववशात् भाऊसाहेबांस शत्रूवर जाण्याची कामगिरी आली त्यावेळां
त्यांनीं श्रीमंतांस अशी विनंति केली कीं, मला कामगिरी बजावण्याची
शक्ति नाही. कारण, मी आपले नांव सादरानें सर्व सरकारी कामें
चालवीत असें. सवत्र सरकारांतून त्या हरबाआण्णांस अभय मिळालें
झणजे मी त्यांसह कामावर टनर आहे. अशी विनंति करून
अभय घेऊन त्या हरबाआण्णांस एकोप्यामुळे निर्भय करून
त्यांसह सरकारी काम बजावले. या हरिबाबांचा एकोप्या-
विषयी जो पुत्रांस पूर्वीं हितोपदेश झाला तो पुढें त्यांचे
प्रपौत्र झणजे नातु तेही मनांत वागवीत. याविषयी आणखी उदा-
हरणें श्रवणांत आहेत, त्यांतील एक लिहितों. अर्जाराव रघुनाथ
पेशव्याचे वेळेस गमचंद्रपंत आप्पासाहेब तासगांवकर यांविषयी श्री-
मंतांच्या मनांत असें आलें कीं, परशुरामभाऊंनीं आपल्यास पुष्णें

गादीवर न बसवितां, चिमणाजी आप्पास बसविले. त्याचा हा पुत्र असल्यावरून यापासून आपले हित होणार नाही, सर्व यास कैद करून ठेवावे. परंतु या पटवर्धन घराण्यात एकोप्याने वागणूक आहे, करितां हा बेत सिद्धीस जाण्यास प्रथम त्यांच्यांत भेद करून पुढे हे कैद करण्याचे काम करावे, असें अमृतरावसाहेब वगैरेच्या विचारें ठरवून चिंतामणराव पांडुरंग सांगलीकर यांस प्रेमाने प्रथम आपले क्रीडामंडळींत घेऊन नंतर कांहीं दिवसांनीं प्रातःकाळीं रामचंद्रपंतशाप्पांस सडे जरूर भेटीस यावे म्हणून आज्ञापत्र पाठविले आणि ते येतांच संज्ञारोबर कैद करण्याची तजवीज अमृतरावांनीं करावी असा निश्चय केला. इकडे ते आज्ञापत्र आप्पासाहेबांकडे येतांच त्यांनीं शिरसाभान्य करून श्रीविघ्नहर गजाननास वंदन करून बिनोबाआवांस व आणखी त्याप्रमाणेंच एकोप्याचे चार पांच असामी धैर्य शौर्याचे वीर साहाय्यार्थ बरोबर घेऊन आपले गोटांतून बाहेर निघाले. इकडे यापूर्वीच चिंतामणराव आप्पा सांगलीकर यांस ही गुप्त बातमी बातमीदाराकडून सदरचो श्रीमंतांनीं केलेली मसलत समजतांच त्यांनीं असा विचार केला कीं, आन रामचंद्र आप्पास कैद, तर ती उद्या मजवरी पाळो येणारच. यास्तव या समयास पूर्वजांनीं केलेल्या उपदेशाप्रमाणें वागावे हेंच कल्याणदायक असें समजून लगेच आपले स्वारांनिशीं दौड करून निघाले. ते श्रीमंतांच्या वाड्यासभोवतीं वेढा घालून उभे राहिले. त्यापूर्वीच रामचंद्रआप्पा श्रीमंतांकडे जाऊन उभयतांचीं कांहीं संभाषणे चालू होती. आतां कैदेची सूचना होणार हें सांगलीकरास कळून त्यानें एकदम पांचशें स्वारांस सरवत्तीचा इशारा केला आणि त्याप्रमाणें बंदुकींचे आवाज श्रीमंतांचे कानीं पडतांच त्यांस भय वाटून त्यांनीं नजीकचे सेवकास हे बार कोणाकडोळ आहेत म्हणून प्रश्न केला. तेव्हां त्यांनीं सांगितलें कीं, सांगलीकर तयारीनें येऊन वाड्याचे दरवाजे रोंखून आवाज करीत आहेत, हें ऐकून श्रीमंत हणतात. अरे त्याला येण्याची आज्ञा नसून तो कायनिमित्त येथें आला? असें त्या सेवकांनीं बोलतांच त्यानें विनंति

केली की, त्या सांगलीकराचा बंधू रामचंद्रअप्पा यांस सडे येण्याची आज्ञा झालेली त्यास समजून त्याची पाठराखण करण्यास तो आपण स्वतः आला आहे. हे ऐकून श्रीमंतांनी लगेच रामचंद्रवंतअप्पांस परत जाण्याविषयी विडा देऊन सांगलीकरास आवाज बंद करून आपल्याकडे येण्याची आज्ञा केली. नंतर सांगलीकर श्रीमंतांपुढे येऊन काय आज्ञा अशी विनंति करितांना श्रीमंतांनी कांहीं राग आल्याचे दर्शवून विचारिले की, तुम्हांस येण्याचे कारण काय? असा प्रश्न होताच पुनः विनंति करतात की, आमचे बंधूस थोड्याच मनुष्यानिशी देण्याची आपली आज्ञा झाल्यावरून ही वेळ कासली कोण जाणे? अशा भयाने त्याच्या साहाय्यार्थ मी आलों असे कळविल्यावर श्रीमंत बोलतात, तुम्ही निरनिराळे आहांना? हा प्रश्न श्रीमंतांचा होताच सांगलीकराने विनंति केली की, आम्ही आपापले छियांचे निरनिराळे, परंतु सरकारांत सर्व एकच आहोत. हे उत्तर श्रवण करून श्रीमंतांनी आपल्या मनांत असा विचार केला की, हरिवावांचा उपदेश अद्यापपावेतो या पटवर्धनांचे हृदयांत जागृत आहे, तर हा एकोपा नाहीसा झाल्याखेरीज यास कोणत्याही प्रकारे दुखवं नये असे त्यावेळीं बाजीरावास त्या एकोप्यांचे भय वाटून पुढे ते पटवर्धनाशी बहुधा सरळच वागत गेले दुसरे एक उदाहरण असे ऐकित आले की, श्रीमंत बाजीराव पेशवे पूर्ण गादीविषयी निराश होऊन उत्तर हिंदुस्थानांत गेल्यावर बहुधा इकाडील संस्थानिक मंडळी कंपनी सरकाराशी तहनामे करून त्याचे आश्रयाने वागू लागली, त्याप्रमाणे सांगलीकर चिंतामणरावआप्पांनीही वागावे, परंतु त्यांस मी श्रीमंतांचा चाकर हा अभिमान असल्यामुळे ते तसे वागले नाहीत. यामुळे कांहीं दिवस गेल्यावर कंपनी सरकारांतून कांहीं पळटणी लोक, तोफा व स्वार घेऊन एक साहेब सांगलीनजीक हरिपूरचे बागेत उतरला, व त्यांनी आपासाहेबांस सांगून पाठविले की, उदईक दोन प्रहर दिवसांपूर्वी आपण तहनामाने वागण्यास कवळू व्हावे. तरां न झाल्यास पुढे युद्ध चालू होईल असे पत्र चिंतामणरावाकडे येतांच त्यांचे अंगी शौर्याचे

विशेष वाटून त्यांची युद्धाची तयारी चालू झाली. त्या भावेशामा परिणाम महादुःखद होणार असे जवळचे मुसदी लोकांस वाटून त्यांनी रावास बाधही केला, परंतु त्याचा कांहीं उपयोग होईना, सबब त्यांतील मुख्य कारभारी मोरोपंत कुंटे व अंताजीपंत कानिटकर हे उभयतां दुसरे दिवशीं सूर्योदयाबरोबर भिरजेंत राहणारे विनायक भास्कर ऊर्फ विनोबा आबा पटवर्धन यांजवळ येऊन त्यांस विनयानें चिंतामणरावाची सर्व हकीकत कळवून पुढें तो आप्पासाहेबांचा युद्धावेश उतरविण्याबद्दल विनंति केली. मग विनोबाआबांचे मनांत हरिबाबांचा एकोप्याविषयीं पूर्वीं जाहलेला हितोपदेश स्मरून त्याच वेळीं ते मोठ्या वेगानें घोड्यावर बसून निघाले व ते सांगलीचे वाड्यांत येतांच विनोबाआबा आले. हें आप्पासाहेबानें श्रवण करून पुढें येऊन त्यांस हातीं धरून सर्व युद्धसामग्री दाखवून पुढील कर्तव्य सांगतांच विनोबाआबा कांहीं क्रोध आलासें दाखवून बोलले कीं, अहो ही वेळ कशी आहे हें तुम्ही समजत नाहीं काय? तें एकोप्यानें वागणारें कंपनी सरकार, सहापराक्रमी, त्याशीं स्नेहानें वागणें हेच या वेळचे कर्तव्य. आतां तुम्ही तसें न कराल तर मला कराविणें प्राप्त आहे. अशा भयंकर शब्दानें त्यांस दटावून त्यांचे कारभारी कानिटकर व कुंटे यांस बोलावून आप्पासाहेबांजवळ असलेलीं हत्यारें दूर कराविलीं आणि तहनाम्यानें वागण्यास आत्मी खूप आहे असें लिहून साहेबांस कळवावें म्हणून उभयता कारभार्यांस सांगितलें. असें त्या विनोबांचें पूर्ण एकोप्याचें कृत्य पाहून चिंतामणरावास असें वाटलें कीं, ह्या विनोबाआबांस कोणते वेळां कोणात्या शत्रूशीं कसें वागावें हे पूर्ण ज्ञान आहे. व त्या त्याप्रमाणें ते वागल्याचा अनुभवही आहे. आतां हे भ्याले म्हणावे तर यांनीं आजपर्यंत अनेक शत्रूशीं लढून शतावधि जखमा दुसन्यांस केल्या व यांचे अंगांही लागलेल्या शतावधि दिसत आहेत व हे माझे सखे चुलत घुलतेही होत. तर आतां यावेळां माझे हितकर्ते यांखेरीज दुसरे कोणी जवळचे नाहीं, करितां यांनीं केलेल्या बोधाप्रमाणें मला वागवेंच पाहिजे. असा

विनोबाजीचे बोधावर भरंवसा वसल्याने जो पूर्वा शरीरी विशिष्ट युद्धावेश वाढला होता तो तत्काळ शांत होऊन विनोबाआवांशीं विनयाने, आपण आज्ञा केली ती मला मान्य आहे, असें अप्पासाहेब प्रसिद्धपणे बोलुं लागल्यावर सर्वांस आनंद होऊन कारभाऱ्यांभीं यजमानांचे आज्ञेप्रमाणे साहेबांशीं बोलून मनोदयानुरूप दोस्तीच्या नात्याने कंपनीसरकारशीं तह करण्याचे कवळ केले. पुढे अप्पासाहेब शांतपणे दवलतीचा सुखानुभव घेत असतां वारंवार हे सुख विनोबाआवांच्या बोधाने मिळाले असें स्मरणांत धरून कांहीं वर्षांनीं विनोबाआवांचे चिरंजीव चौथे त्यांतील तृतीय चतुर्थ कृष्णराव व पुरुषोत्तमराव या प्रत्येकास इतमामसुद्धां हजार हजार रुपयांचें वेतन देऊन ठेवून घेऊन नारायणराव व गणपतराव विनायक यांजवर व यांचे संततीवरही प्रेम आपल्या घरच्या मनुष्याप्रमाणे सदा ठेवांत असत, असें कागदपत्रांवरून स्पष्ट समजते. त्या कागदांतील एक कागदाचा उतारा असा कीं राजश्री आण्णाजी नरसिंह स्वामी गोसावी यांसी-सेवक चिंतामणराव पांडुरंग नमस्कार विनोबा उपरी-तीर्थस्वरूप कैलासवासी विनोबाआवा यांचे नातू चिरंजीव राजश्री परशुरामभाऊ यांस धारवाडास येण्याविषयीं चकती घेऊन स्वार आले, त्यावरून चिरंजीव तिकडे आले आहेत. कोणी एखाद्याने गैरवाकासमजाविला असतां त्याविषयींचा मजकूर कसा आहे तो लिहून पाठवावा झणून लिहोवें, तसें न होतां येण्याविषयीं चकती घेऊन स्वार आले, अशांनें अब्रूवाल्याचा परिणाम कसा लागेल? सदहूविषयींचा दर्यास दिलांत आणावा याविषयीं साहेबांजवळ बोलावें. चिरंजीवाची भेट करून निरोप देवून पाठवावें. चिरंजीव व आजी देान नाहींत, रवाना छ २२ सफर सन सत्रासल्लासन मयातैन बहुत काय लिहिणें हे विनोबा वर श्रिकाराजवळ ॥ गणपतिर्जयति ॥ असें निशाण केले आहे. असें साहित्यपत्र दिल्यावरून, जो पूर्वकाळीं हारिमटवावांनीं अतीं तीर्थयात्रेस जातेवेळीं पुत्रांस ईश्वरपदावर चित्त देवा व एकोप्यानें व एक संघाने वागा असा जो उपदेश केला तो त्या चिंतामण-

रोषे आपासाहेबांचे स्मरणांत चांगला वागत असावा, असें विचारकर्त्यांस वाटेल.

भाग १० वा.

पूर्वी सातवे प्रकरणांत पुत्रांचे सांत्वन करून हरिबाबा शिष्य-
 वेढळें तें श्रीगजाननयात्रा मार्गक्रमण करूं लागले ह्मणून कथन
 केले आहे, त्याप्रमाणें पुढें मार्ग चालतां चालतां ते बहुधा ज्या गांवीं
 जात त्या गांवांतील सभ्य लोक हरिबाबा आल्याचें श्रवण करून
 आंस आदरानें कांहीं दिवस ठेवून घेऊन नंतर पुढील गांवीं रवाना
 करीत. या क्रमानें हरिबाबा मयूरेश्वर क्षेत्रास पोहोचले व तेथें कांहीं
 महिने राहून पुढें ते लेण्याद्रीस श्रावण गणेशदर्शनार्थ निघाले. वृद्धा-
 वस्थेमुळे थोडथोड्या मजला करीत जात असतां ते एका खेड्यांतील
 धर्मशाळेंत शिष्यांसह मुक्कामास आले, तों त्या गांवीं कोणी एक ब्रा-
 ह्मण दारिद्र्यानें पीडित असतांही पंचमहायज्ञ करीत कालहरण करणारा
 असा होता, तो हरिबाबा आल्याचें श्रवण करून दर्शनास येऊन
 बाबांस पाहतांच त्यांचे पायांवर नस्तक ठेऊन नेत्रांतून प्रेमाश्रु ढाळी-
 त अभय मागून म्हणतां कीं, सहाराज मी बहुत प्रजावान् असून
 दारिद्र्यानें अत्यंत पीडिल्यानें एक एक दिवस मला अन्न नसल्यामुळे
 उपोषणही करावें लागतें, हें काय सांगूं? असें बोलून पुनः नेत्रांतून
 अश्रु गाळीत हात जोडून ह्मणतो, आतां इतकेंच मागणें कीं, मला
 आपले शिष्यवर्गांत मिळवावें आणि हे दारिद्र्यादिक कष्ट न व्हावे
 अशी मजवर दया व्हावी. असें बोलून वारंवार नमन करीत उभा
 राहिला, हें बाबांनीं पाहून त्यांस बहुत दया येऊन ते त्या ब्राह्मणास
 सांगतात अहो, आहो सांगूं तसें तुझी ईश्वरभजन पूजनादि कराल
 तर तो प्रभु भक्तवत्सळ तुमचे कष्ट दूर करील. असें बोलून त्यांस तुझी
 एकनास दिवस सदा श्रीगजाननमूर्तीकडे लक्ष ठेवून प्रतिदिवशीं

सहस्र दूर्वा अर्पण करून सांगेन तो महामंत्रजप सहस्रवार केल्यानें तो आशापूर्वक गजानन तुमची मनकागना पूर्ण कराल. हे शब्द त्या ब्राह्मणाचे श्रवणांस येतांच तो मोठ्या आनंदानें मंत्र-ग्रहणार्थ पुनः पुनः वितवूं लागला. तें वाचनी पाहून त्यास मंत्रोपदेश करून अनुष्ठानास बसविलें आणि आतां आह्मी श्रीवरद गणेश दर्शन घेऊन या मार्गे पुनः येऊं असें बोलून बावा पुढील मार्गास लागले. नंतर तो ब्राह्मण हरीवावांनीं सांगितल्याप्रमाणें प्रतिदिवशीं दूर्वाअर्पण मंत्रजपादि सर्व प्रकारें श्रोगणेशाराधन मोठ्या प्रेमानें करीत असतां एकवीसावा दिवस प्राप्त झाला. ते दिवशीं तो ब्राह्मण अनुष्ठानास बसला असतां कोणी मनुष्य फडक्यानें बांधलेंलें गाठोडें घेऊन आला आणि म्हणतो अहो तुमचे मातुलानें हे तुम्हांस देण्याकारितां मजपाशीं दिलें आहे, हें ध्यावें. असें बोलून त्या ब्राम्हणापुढें तें ठेवून आपण त्वरेनें विशेष न बोलतां घराबाहेर गेला. नंतर कांहीं वेळानें अनुष्ठान संपल्यावर ब्राम्हणानें गाठोडें सोडून पाहिलें तो त्यांत कांहीं सोन्यारुप्याचीं नाणीं आहेत, हें पाहून मनांत क्षणतो आपल्यास आतां आमरणपर्यंत पंचमहायज्ञ करीत सुखानें दिवस काढण्यास इतकें द्रव्य पुरें आहे. असा अनेक प्रकारें विचार करीत त्या हरीवावांच्या कृपेनें जर मातुलास पैसे देण्याची बुद्धि झाली असावी तर आतां मातुलाचें दर्शन घेतल्याने सत्य ज्ञान होणार आहे. असें मनीं आणून नजीकच मामा राहण्याचा गांव होता त्या गांवीं जाऊन मातुलास मनुष्याबरोबर नाणें पाठविल्याचा प्रश्न करतांना मातुलानें ती माहिती कांहींच कबूल न केल्यामुळे बहुतच गुळचें महत्व मानून पुनः हरीवावांचे दर्शनाविषयी उत्सुक होऊन निश्चित मनें काळ काढीत असतां कांहीं दिवसांनीं बावा त्या खेड्यानजिक आल्याचें समजल्यावर आपण पुढें जाऊन आपले घरीं त्यांस शिष्यांसह आणून मोठें उत्सवानें पूजनादि करून सर्व झालेल्या लाभादि गोष्टी निवेदन केल्या आणि मोठ्या विनयानें विनंति करितां झाला कीं, महाराज, आपण साक्षात्

गजानन आहांत. आपण मज मंदभाग्यावर दया करून जसे दारिद्र्य-
दुःखापासून सोडविलेंत, तसेच संसारजनित दुःखापासूनही मुक्त करावें
असी अनेक प्रकारे विनांति करीत पदीं नम्र झालेला पाहून त्यास
कांहीं श्रीगणेशोपासना सांगून तेशून बाबा श्रीसिद्धटेकयात्रिस गेले.
पुढे बहुत वर्षांनंतर परशुरामभाऊसाहेब पटवर्धन तासगांवकर यांचे
आश्रयास सदर ब्राम्हणाचा पुत्र पुराण सांगण्यास होता, तो आपले
'पूर्वजांवर हरिभटवावांचा प्रसाद झाल्याची ही वरील कथा सांगून,
आम्ही हरिभटवावांचे शिष्यपरंपरेतील आहोंत असें तेथील सु
ज्ञांजवळ प्रतिपादन करीत असे. तो गत इतिहास परंपरेनें ग्रंथकर्त्यांचे
श्रवणांत आल्यावरूनच ही कथा लिहिण्यांत आली आहे. असो. इकडे
सिद्धटेकास बाबा गेल्यावर तेथे कांहीं दिवस राहून प्रभूचे पूजनादि
प्रकार करीत असतां उत्तरोत्तर सर्व ऐहिक सौख्याविषयीं वितृष्ण
होऊन सदा स्थिरबुद्धि होतांच अशा हरिवावांस चतुर्थाश्रम देऊन
सन्मार्ग दाखविणारे कोणी महासिध्द सन्यासी त्या क्षेत्रांत येऊन
त्यांनीं उपदेश देण्याची तयारी केल्यावर हरिवावांनीं आपल्या खांद्यावर
घेण्याची पडशी जिला कामधेनु अशी संज्ञा दिली होती ती व पुस्तक
अणि यज्ञोपवीतादि वस्तु अशा पुत्रांस देण्याकरितां शिष्यांचे स्वाधीन
करून आपण सन्यासी झाले. इकडे वाडिलांनीं चतुर्थाश्रय घेतल्याचें
वर्तमान गोविंदहरींस कळतांच ते मोठ्या त्वरेनें त्या क्षेत्रांत त्यांचे द-
र्शनार्थ आले, त्यावेळीं त्या शिष्यमंडळींनीं ती पडशी आंतील वस्तुंसह
गोविंदहरींचे स्वाधीन केली, ती पडशी बहुपूज्यबुध्दीनें, वाडिलांचा प्रसाद
मिळाला असें पूर्ण मानून, त्यांनीं आपल्या जामदारखान्यांत आणून ठे-
विली असो. ती पडशी गोविंदहरींस मिळाल्यावर उत्तरोत्तर संपत्तीचा
उत्कर्ष होऊन पुढे त्यांचे पुत्र गोपाळराय यांसही पेशवे सरकारच्या का-
रभाग्याचा अधिकार कांहीं दिवस मिळाला. मात्र गोविंदहरींचे पश्चात्
त्या पडशींतील श्रीगणेशमहामंत्र प्रयोगाचें पुस्तक वगैरे कांहीं कांहीं
महत्वाच्या वस्तु नाहीशा झाल्या, असें वृद्ध वृद्ध म्हणत असत. हल्लीं
गोविंदहरींच्या घराण्यांतील मळेकरांचे घरीं ती पडशी आहे.

हरिवावांनी आश्रम धारण केल्यावर ते पूर्वापेक्षांही ब्रम्हानंदांत विशेष मग्न असल्यावे इतर विचारकर्ते विद्वानांस वाटून अनेक लोक दर्शनास येत असत. पुढे इच्छाविहारी ते हरिवावा हळू हळू संचार करीत तीर्थे व क्षेत्रे पहात पहात पुणे येथे ॐकारेश्वराचे देवळांत शिष्यांसह येऊन राहिले. तेव्हां वावांस वृद्धावस्थेमुळे जरी अशक्तता आली होती तथापि ते आपले आश्रमाचे कर्मत्याग कधीही करीत नसत व उदरनिर्वाहही प्रतिदिवशी अनुष्ठान आटपल्यावर दहा पांच घरे भिक्षेस जाऊन मिळेल ते अन्न आपले ठिकाणी आणून भोजन करीत. अशा रातीने वागण्याचे पाहून बहुतांची त्यांविषयी पूज्यबुद्धि झाली होती, तसेच श्रीमंतही केव्हां केव्हां दर्शनास येऊन कांहीं मागावे अशी विनंती करीत, पण स्वामी ती श्रवणांत न घेतां श्रीगणेश नामस्मरण करीत व हेंच उत्तर समजून बहुत विस्मय करीत वंदन करून श्रीमंत निरोप घेत असत केव्हां केव्हां स्वामी भिक्षेस निघाल्यावेळीं गोविंदहरी बरोबर फौज घेऊन श्रीमंतांचे दर्शनास जात असतां त्यास मागांत स्वाभी भेटत, तेव्हां इतर कुटिल लोक स्वामीपुढे येऊन असे कळवीत कीं, काय ही फौज ! काय हे चोपदार व शिंगाचे शब्द ! काय हे गोविंदपंतांचे भाग्य आणि काय ही भिक्षा ! असे त्यांचे शब्द श्रवण करून स्वामी त्यांस असे सांगत कीं, अहो, त्या भाग्यापेक्षां हें भाग्य विशेष समजा; कां कीं (न वैराग्यात् परंभाग्यं) असे स्वानुभूत प्रमाण कथन करून पुढे घरीं जाईत. इकडे हें स्वामीचे वाक्य श्रवणांत येतांच त्या श्रवणकर्त्यांची कुटिल बुद्धि नष्ट होऊन ते स्वामींस क्षमाच मागत. असे अनेक कुटिल, स्वामींचे भाषणश्रवणादिकेंकरून सदाचारसंपन्न झाल्याचे ऐकिवांत आहे. असो. असे बरेच दिवस गेल्यावर शके १६७२ मार्गशीर्ष वद्य १ दिवशी ब्राम्हमुहूर्तकाळीं स्वामी जागृत होऊन समीपस्थ शिष्यांशीं आज प्रभुदर्शनार्थ स्वानंदपुरीस जाण्याचे आहे, असे भाषण करून स्नानादि नित्य कर्म केले. आणि आसनावर वसून श्रीगजाननपादचितन करितां करितां त्यांचे मुखांतून सशब्द प्राणवायु निघून गेला, हें समीपस्थ शिष्यांचे ज्ञानांत येऊन ते पुढे

सरून पाहतात तो स्वामी स्वानंदपुरीस गेले, असे पूर्ण समजुतात आ-
 स्यावर गुरुवियोग झाल्याबद्दल ते कष्टी होऊन त्यांनी त्यांचे पुत्र
 गोविंदहरी व भास्करहरी हे उभयतांही त्यावेळीं सरकारकामावर तेथेच
 हजर होते, त्यांस स्वामी स्वानंदस्थ झाल्याचे कळविले. तेव्हां ते व इतर
 नित्य स्वामीदर्शनास येणारे थोर थोर गृहस्थ हे सर्व स्वामीजवळ ये-
 ऊन विचार करितात की, स्वामींनी आज स्वानंदपुरीस जावयाचे असें
 शिष्यांजवळ सांगितले हें श्रवण करून सर्व लोक बहुतच विस्मय करूं
 लागले. नंतर त्या सत्पुरुषाचा वियोग सहन न झाल्यामुळे कांहींवेळ
 स्तब्ध राहून नंतर विचारी पुरुषपुढे सरले आणि उत्तरकर्म करण्याची
 सर्व तयारी करून अंकारेश्वराचे पूर्व बाजूस नदीतीरावर चांगले स्थळीं
 मोठा गर्त करून तेथे त्यांच्या पुत्रांनी यथाविधि स्वामींची स्थापना केली.
 पुढे त्यावर पहार बांधून अश्वत्थारोपण केले, तो वृक्ष हल्लीं कायम असून
 समाधिपूजनही गोविंदहरीचे वंशिकांकडून होत असून त्यांचे सर्व
 वंशिक आपापले शक्तितारतम्याने पुण्यतिथी दिवशीं स्वामींची आराध-
 नाही करात असतात.

हारवावा समाधिस्थ झाल्यावर श्रीमंत पेशवे सरकारांस साधूचा
 वियोग झाल्याबद्दल कांहीं खेद वाटून ते सर्वास ह्मणत की, अशा
 सत्पुरुषांचे सदा स्मरण राहावे ह्मणजे त्या पुण्याने तरी तशी स्थिति मि-
 लेल, असे वेळेवेळीं ह्मणत असत. पुढे कांहीं दिवस गेल्यावर थोर थोर
 पदस्त्रे लोक व गोविंदहरी यास श्रीमंत वारवार बावांचे स्मरण कर-
 तात हे समजव्यावरून प्रसंगवश त ते विनंति करतात की, हरिवावा
 पटवर्धनासमान आलाकडे ईश्वरसाक्षात्कार असलेले महाविरक्त असे
 कोणी दिसत नाहीत. पूर्वी रामदासप्रभृति साधु जे झाले त्यांप्रमाणें
 यांनीही अनेकांचे कष्ट दूर केले व त्यांस चांगले मार्ग दाखविले व
 त्याचा प्रत्ययही दिला आणि तसा प्रत्यय सरकारासही बहुतवार आला-
 च आहे, तर त्यांचे स्मरण लोकमुखांत राहणें हें सरकारास बहुत
 इष्ट आहे. सबब अशी विनंति आहे की, मिरजनजीक संगमेश्वराचे
 स्थापन असल्याबद्दल त्या क्षेत्रास हल्लीं अपभ्रंशाने सांगली असे नांव

शुद्धिपत्र.

पान.	ओळ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
३	१७	मोडल्याचे भयानें	मोडेल या भयानें
४	११	असी	अशी
५	२७	भूमि	०
७	२५	शिरसावंदन	शिरसावंघ
९	२४	पुत्र	पुत्र
१८	३	असी	अशी
२३	२०	असी	अशी
२४	२०	घेतला. दुसरे	घेतला
२४	२१	दिवशीं कुरुंदवाडकर	दिवशीं व कुरुंदवाडकर
२५	३	आणि	०
२८	८	आणून ठेवील	आणून न ठेवील
३०	२	जुनी पाढर	जुनीपांढर
३८	२६	श्रीविठ्ठलाचे	श्रीविठ्ठलाचे
४०	२४	कर.	करीत
४४	११	सन्निध	सन्निध
४७	२७	स्वान्या	घोडे
५०	२४	असी	अशी
५१	१२	खैर झाली	खैर झाले
५२	२४	वगैरे	वगैरे
५३	१२	सुवर्णालंकार	सुवर्णालंकार
५३	१३	नकरू	करून
५५	४	असी	अशी
५६	१६	मोळीचे	गोळीचे
५८	२	श्रामंतानी	श्रीमंतानी
६६	८	असी	अशी
६९	२८	चातुथागें	चातुर्यानें

असलेले गांवांपैकी कृष्णातीरी देवानजीकचे जामिनीवर हरिपूर या नावे वसावतीस व कांहीं तेथे राहणारे ब्राह्मणांस इनाम जमीन बंशपरंपरा मिळाली, ह्यणजे त्या हरिबावांचे स्मरण पूर्णपणे राहून तेथील ब्राह्मणही त्या हरिबावांचे अनुकरण करतील आणि ते करणे सरकारास बहुश्रेयस्कर होणार आहे ही विनंति ऐकून श्रीमंतांनीं हे वरील कृत्य करण्याकरितां गोविंदहरींचे नावे जमीन देऊन गांवास हरिपूर हे नांव ठेवण्याचा हुकूम केला. त्याप्रमाणे गोविंद हरींनीं जमीन घेऊन पुढे कांहीं गांववसाहत केली. नंतर गोविंदहरींचे पश्चात् त्यांचे चिरंजीव गंगाधरराव गोविंद (ऊर्फ बाळासाहेब) यांनी या ग्रंथकर्त्यांचे मातामह विष्णुपंत उत्तुरार हे कृष्णभट जोशी वरवडेकर हरिबावांचे शिष्यवर्गीत होते त्यांचे पुत्र असल्यामुळे त्यांचे हातून गांववसाहत चांगली होईल हे समजून त्यांसच ते काम सांगून तो गांव पूर्णदशेस आणिला. हल्लीं तेथे अनेक ब्राह्मण पट्टकमे करून राहत असून तो गांव हरिबावांचे नावे प्रसिद्ध आहे. पुढे ईशप्रेरणेने चरित्रलेखन पुरे केले.

